

GYÖRGY LAJOS

**VISSZA
A KOZMIKUS RENDHEZ**

ÖNSZERVEZŐDÉS AZ ÉLŐVILÁGBAN
ÉS A TÁRSADALOMBAN

Föld Napja Alapítvány 2000

FELESÉGEMNEK: OTTINAK

A könyv alapját az ELTE BTK, illetve Szociológiai Intézet Humán Ökológiai Szakirány keretén belül több éven át tartott előadásaim képezik. Köszönettel tartozom *Lányi András*nak, a szakirány vezetőjének és sok hallgatónak, akik értékes megjegyzéseikkel, kiegészítéseikkel, bírálatukkal segítséget nyújtottak gondolkodásom fejlődéséhez és a könyv létrejöttéhez. Hálásan köszönöm továbbá *Varga Judit*nak, a kötet szerkesztőjének gondos munkáját és a Környezetvédelmi Minisztériumnak, hogy anyagi támogatásával lehetővé tette írásom megjelenését.

ELŐSZÓ – ISTENKERESŐ ÖKOFILOZÓFIA

© György Lajos, 1999
Kiadta a Föld Napja Alapítvány
Szerkesztette Varga Judit
Borítóterv és tipográfia TYPOÉZIS
Nyomta az ETO-Print Nyomda Kft.

ISBN 963 00 2781 X

Még a múlt vagy múltó évezredben, a nyolcvanas évek elején szerkesztettem egy könyvsorozatot Kapcsolatok címmel. Első kötete 1980-ban jelent meg. Bak Imrével együtt alakítottuk ki a három kötetet magában foglaló formát. A művészet és a kultúra egészének élet- és halálmitoszait, jeleit, „idézeteit” kívántuk felvillantani, jelezve az akkori magyar társadalomnak, hogy itt az ideje megszabadulni a marxista filozófia és a szocialistának nevezett kultúra fogalmi csapdáiból. Több, azóta sztárrá vált, addig ismeretlen külföldi és hazai szerzőt közöltünk. Azt, hogy milyen eredménnyel, abból is kiderült, hogy a *Művészet* című folyóirat vonalasan megdörgált bennünket, ráadásul – úriemberhez méltatlanul – válaszukat nem merte közölni. Korunk rajzához hozzátartozik, hogy az akkori bírálók mostanában „őskeresztény” és „őskonzervatív” mezen tetszelegnek. De hát adja meg az Isten mindenkinek a maga átváltozását. Napi aktualitása ennek az összeállításnak, hogy egyszerre jelent meg benne többek között a mostanában nagy vitát kavart Hermann Nitsch és vele Jankovics Marcell.

Amiért viszont érdemes volt ennek a könyvnek a bevezetőjében utalnom a Kapcsolatok könyvsorozatra, az az, hogy abban jelent meg az első öko-filozófiai válogatás Magyarországon. 1983-ban egy kötetbe gyűjtve kaphatott első kézből a magyar értelmiség tájékoztatást többek között Jim Lovelock Gaia elméletéről, E. F. Schumacher *A kicsi szép* című tanulmányáról, Ivan Illich öko-filozófiájáról, Karl Hess környezetkímélő közösségi technikáiról, és sok más ökogondolatáról. Nem túlzok talán, ha azt állítom, hogy ez a könyv alapvető jelentőségű volt a magyar öko-filozófiai gondolkodás elindításában, kiemelkedően sokat segített a mozgalmi elképzelések gondolati háttérének kimunkálásában.

Most itt egy másik könyv, egy második lépcsőfok. György Lajos öko-filozófiai–mozgalomtörténeti összefoglalója – már most megjósolhatom – kikerülhetetlen művé válik.

Mostanában kortárs értelmiségiek életművéről gondolkodva, írva állandóan felteszem magamban a kérdést, mit ér az értelmiségi, ha magyar. Azt már évek óta sokan látjuk, hogy György Lajos

magyar öko-filozófus egy szent Együgyű ember. De nem akármi-lyen Együgyű ám. Gyermekkoromban, az ötvenes-hatvanas években ismertem egy embert, aki az egész életét a mag nélküli dinnye kikísérletezésére fordította. Néha megjelent nálunk, Hatvanban a hegyalján, hóna alatt egy dinnyével, és én mindannyiszor csodálkozva tapasztaltam, hogy nincs mag a dinnyében, illetve alig egykettő. Ennek felettébb örültem, mert már akkor sem szerettem köpködni. A kulináris örömeikön túl azért mindig elgondolkodtatt, hogyha sikerül tökéletesíteni a mag nélküli dinnyét és teljesen magtalan lesz, akkor hogyan eszünk ilyen finom dolgot jövőre. Fülöp Pista bácsi, a nemesítő erre általában gyermekeknek szánt kitérő válaszokat adott. Vélhetőleg se ő, se én akkor nem akartunk belekeveredni a világ maggal áldott, vagy magtalaná sterilizált képeinek filozófiai bonyodalmaiba.

Nem úgy György Lajos, aki ezzel a könyvével bizonyítja, hogy közel került a Maghoz, és felszólít mindnyájunkat – Sakjamunival is – „törekedjeteek fáradhatatlanul” ebbe az irányba. Ez a hozzáállás fölöslegessé teszi, hogy felvessük az ilyen könyvek olvasásánál felmerülő első kérdést, hogy van-e külön öko-filozófia, vagy csak filozófia van. Azt a kérdést viszont most már végképpen nem kerülhetjük el, és ezt az új öko-filozófiai tételeknek is köszönhetjük, hogy nem az é az ember alapvető filozófiai kérdése: hogyan evezünk a lét otthonos és otthontalan világi között. Az öko-filozófiának a szerepe nem abban van, hogy új filozófia, hanem abban, hogy az ökológia haeckeli, rendkívül tudatos és pontos névadása ráirányítja az emberiség, a földi létezők figyelmét az oikos, a görög ház, haza, háztartás szó mély jelentésére és arra, hogy ez a fogalom a filozófia – a földi és az égi is – központi kérdése.

Nem véletlen, hogy a század legnagyobb filozófusainak, például Teilhard de Chardinnek, Heideggernek és Hans Jonasnak a munkássága visszavezet ide, kicsúcsosodik eme alapprobléma körül, és ezen a rejtelmes ponton valami kényszerítő erő hatására feloldódik egy új öko-teológiában. Ráadásul úgy, hogy közben Heidegger Nietzsche típusú „ateista”; Teilhard de Chardin – egyesek

szerint globalizációt is alapozó – „panteista”, Hans Jonas pedig szenvedelmes „újmisztikus” lesz. Ki gondolta volna, hogy a Krisztus-hit helyett „ipari vallásra” tért ezredvégen egy blues versora, az „otthon zöld füve” lesz a központi gondolat. S ha manapság ez még sokaknak nem látszik, azért van, mert világerőssé kreált Molochok úgy félnek még a kimondásától is, mint az ördög állítólag a tömjéntől. Ugyanis az otthon, a ház, a haza rehabilitálása a kozmosz rehabilitálása is, azé a pillanaté, amikor új Ég és új Föld keletkezik. Próbáld ki, tegyél egy szellemi füstölő edénybe egy csipetnyi otthont, egy csipetnyi hazát és nézd meg azokat, akik finctorognak, és fogd meg a kezüket, majd mondd meg nekik: ne féljete, én is keresem, keressük együtt!

György Lajos öko-filozófiai összefoglalója erről a hazakeresésről szól, a kozmoszban megtalált Rendről, ami még véletlenül sem a hatalom rendje, hanem a szereteté, a kozmikus szolidaritásé.

Akiknek a képzeletét még nem sajátították ki világdivat gondolatparódiák, nagy élvezettel fogják olvasni ezt a könyvet. Rájöhetnek közben, hogy a mai szellemileg lefokozott, egy sínre állított létezésünknek van alternatívája, s már innen is úgy látszik, hogy a formálódó új közös tudatunk, a kozmikus GAIA erkölcsi síkon alakulhat ki, nem globalizációs–fogyasztósi keretek között. Találunk a kötetben biztatást arra, hogy a kereszténység visszatér a mély krisztusi gyökerekhez, éppen az ökoszinten, Szent Ferencen keresztül. Megidéztek Roszak, aki az ökológiai tudattalan megismerése révén új természetfilozófiát ígér, Huxley meggyőződését folytatva, aki a vallás és a tudomány méltóságteljes, egymást kölcsönösen támogató összeolvadását jósolta. Az ínyenc olvasó megtalálhatja a kötetben a vallások öko szemponjú összehasonlítását és Skolimowski tanait is. Szerinte az etika ott van a történelem előtti emlékezetben. Például Homérosznál – az Iliász volt a görögök bibliája – a hősiesség, az önzetlenség és az önfeláldozás. Mintha az elmúlt évszázad, az elmúlt évezred, a háborúkban megvalósuló történelmi thrillerek és szappanoperák száműzni akarták volna az élet olyan nagy beszédeit, mint a homéroszi.

Talán nem véletlen, hogy Heidegger is Homérosznál keresi a lét és az idő gyökereit, s talán csak a háborúba ájult század szellemi mágneses tere térítette le őt arról, hogy ne csak nagy gondolatokat, hanem a nagy gondolatok forrását, Istent is megtalálja. Persze, hogy közülünk, földre szabadult lények közül ki közeledik Istenhez, és ki távolodik, azt csak Isten tudja. György Lajos viszont ebben az öko-filozófiai könyvében olyan rejtelmes tisztasággal mutat rá Istenre, a kimondhatatlan nevére, mint a nagy ókori kultikus civilizációk félreérthetetlenül és egyszerűen a Szíriuszra.

Zelnik József

TARTALOM

1 BEVEZETÉS	11
2 KOZMOLÓGIA – A DOLGOK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE	13
3 EVOLÚCIÓ – TEILHARD DE CHARDIN ÉS AZ ÖNZŐ GÉNEK	21
Teilhard de Chardin bírálata	25
4 A GAIA-ELMÉLET – AZ ÖNSZABÁLYOZÓ RENDSZER	31
Lovelock munkássága	34
5 A GAIA-ELMÉLET ALKALMAZÁSA – AZ ÖKOLÓGIA	41
Az elmélet alkalmazása – ökológia	44
Az elmélet alkalmazása – társadalmi vonatkozások (indusztrializmus és konvivialitás)	47
Az elmélet alkalmazása – környezeti nevelés	48
Az elmélet alkalmazása – Gaia tudata, a következő evolúciós lépés	49
6 ÖNSZERVEZŐDŐ KÖZÖSSÉGEK – FIATAL ÉS ÉRETT TERMÉSZETI RENDSZEREK	55
A természeti rendszerek működése	57
Miként érvényesülnek Odum törvényei a társadalomban?	60
7 TERMÉSZETI NÉPEK – ÖKOPSZICHOLOGIA (KONTRA SZOCIÁLDARWINIZMUS)	67
8 AZ ÖKOLÓGIAI BÖLCSELET GYÖKEREI – VALLÁSOK, GONDOLKODÓK	79
Érték, értékrend és minőségi mutatók	93

9 MÉLY ÖKOLÓGIA ÉS ÖKOFILOZÓFIA – NAESS ÉS SKOLIMOWSKI	97
Arne Naess: Mély ökológia és életmód	98
Henryk Skolimowski: Kulcs a boldogsághoz	99
Vita Naess és Skolimowski között	104
Skolimowski ökofilozófiája	105
10 KÖRNYEZET- ÉS/VAGY TERMÉSZETVÉDELEM? – A MOZGALOMRÓL	111
Környezet és/vagy természetvédelem	112
Egy érdekes mozgalom: Első a Föld!	116
11 A ZÖLD MOZGALOM ÉS A POLITIKA	121
12 A HAZAI MOZGALOMRÓL	133
Gyakran fölvetődő vita: élcsapat vagy tömegmozgalom?	139
Anyagi függetlenség vagy függőség?	139
Hálózat vagy központosított szervezet?	140
13 JÖVŐKÉP – MI IS AZ A HARMADIK ÚT?	143
14 A HARMADIK ÚT BUDDHISTA SZEMMEL	151
UTÓSZÓ	161
IRODALOMJEGYZÉK	165

1

BEVEZETÉS

„TÖREKEDJETEK FÁRADHATATLANUL” (Sakjamuni)

A nyolcvanas évek elején, amikor a magyar zöld mozgalom már bontogatta a szárnyait, egyik rendezvényünk után egy fiatal újságíró így faggatott bennünket: „Miért csináljátok? Mi mozgat benneteket?” Hiába válaszoltuk, hogy a környezeti állapot, unokáink élete stb. miatt, a válasszal elégedetlen volt. „Ez nem magyarázza megszállott tevékenységeket, kell, hogy legyen valami mozgatórugótok, eszmei alapotok.”

Nem tudtunk felelni kicsit kötekedő, de jó szándékú kérdéseire.

Ezután kezdtem keresni szellemi gyökereinket, a bölcséleti alapokat. Megkérdeztem több filozófus ismerősömet, de tőlük nemleges választ kaptam: „ilyesmi nem létezik”. Kérdezgettem a külföldi zöld látogatóinkat, kértem a külföldre utazó barátaimat: érdeklődjenek erről a kérdésről.

Aztán végre sikerült, megragadtam a láncot. Naess, Lovelock, Skolimowski, Teilhard, Fromm, Capra, Prigogine, ... Sakjamuni, a sztoikusok és Jézus. Fokozatosan megtaláltam egy számomra új gondolati rendszer összefüggő hálózatát, következetes épületét és írásaimban igyekeztem azt másoknak is bemutatni.

Meg kellett tanulnom sok fogalmat, például azt, hogy mi a fejlődés, haladás, hogy mit jelent a konzervativizmus (és hogy létezik felforgató vagy radikális konzervativizmus), hogy mi az az ökofilozófia, van-e egyáltalán ilyen tan, vagy ez csak egy bizonyos szemléleti módot jelent.

2 KOZMOLÓGIA - A DOLGOK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Ha dobókockával játszunk, akkor véletlenszerűen kerül felülre hol az egyik, hol a másik oldal. Ha elég sokszor dobunk, akkor az egyes oldalak közel azonos számban kerülnek fölültre. Azt mondjuk, ez a valószínű, a 100 százalékos valószínűség. Ennek az értéke lehet kisebb, például 10 százalék, 1 százalék, 0,1 százalék stb., másként: 10^{-1} , 10^{-2} , 10^{-3} .

A valószínűség-számítás, a statisztikai matematika fontos a mindennapi életben. Ezt számítják a biztosítóintézetek, az orvosok egy-egy eljárás alkalmazásakor (például hogy mekkora egy műtét halálozási esélye), vagy ezzel kell számolniuk a vízerőművek tervezőinek: mekkora egy földrengés valószínűsége a gát térségében. Könnyű a helyzetünk egy dobókocka esetében, azonban bajban vagyunk, ha százszor földobva azt, egyszer sem kerül felülre a hármas szám, és nem tudjuk ennek az okát. Erre már nehezen mondhatjuk azt, hogy véletlen. Inkább arra gyanakszunk, hogy valamit nem tudunk arról a kockáról, vagy a dobálóról. Ha különös, szokatlan jelenséggel találkozunk, könnyen rávágjuk, hogy véletlen. Azonban egy bizonyos valószínűség alatt egy jelenség véletlen voltáról már nem beszélhetünk, legföljebb nem ismerjük egy jelenség okát. Azért nem, mert az túl van a szokásos módon észlelhető, mérhető jelenségeken.

A *világfolyamat* jelenségeivel kapcsolatban sokszor halljuk, hogy valaminek a létrejötte, bekövetkezése igen valószínűtlen, tehát véletlen jelenség, holott legföljebb nem ismerjük az összes oki tényezőt. A világ számunkra, észlelők számára megismerhetetlen, tehát a véletlen csak a mi számunkra létezik, nem abszolút fogalom. Etikai szempontból felmerülhet a szükségszerűség ellen: akkor nincs szabad választás? Azonban ne felejtjük el, e tanulmány a *világfolyamatot* vizsgálja.

A véletlen matematikai egyenletének ismeretlenjei: a valószínűség, a véletlen és a **szükségszerű**.

Ha el akarnék mélyülni a **szükségszerű** és véletlen filozófiájában, tehát abban, hogy mit jelent a véletlen és a szabad választás, azt igen távoli múltban, *Herakleitosz*nál és *Empedoklész*nál kezd-

hetem. A sztoikus bölcselek nézete, hogy „a fátum az a szabályszerűség, amely szerint a Kozmosz járását intézi” (*Diogenész Laertiosz*). *Plutarkhosz* elítéli a sztoikus *Khrüszipposz* nézetét, aki szerint „a dobókocka nem képes esését anélkül változtatni, hogy valami oka ne következett volna be, és így véletlenszerű lenne, és azokban a bizonyos véletlenekben, amelyeket néhányan kigondolnak és hangoztatnak, rejtett okok törnek elő: nem vesszük észre, hogy szándékunkat a két irány közül az egyik felé terelik.” (A véletlen–szükségszerű problematikájára jellegzetesen XX. századi nézőpontból utal *Einstein* a következő mondatával: „Isten nem játszik dobókockával”).

Beszélhetünk-e szükségszerűségről a világfolyamat, az ősrobbanás óta lezajló evolúció terén?

Bizonyos, hogy a Mindenségben rend van. A görög Kozmosz szó jelentése: rend... Ha egyes fizikai állandók néhány százalékkal mások lennének, nem léteznének csillagok, bolygók, nagyobb molekulák, vegyületek, szerves vegyületek, élet, tudat. Mindezek alapja az ősrobbanás utáni tágulási sebesség. Ha ez csak töredékszázalékokkal térne el a valóságostól, világunk nem létezne. Ezekkel kapcsolatban okkal vetődik föl a véletlen és a szükségszerűség kérdése. (Lásd még 5. fejezet.)

Sok vita tárgya az élővilág evolúciója, annak **szükségszerű** vagy véletlen volta. A neodarwinizmus épületének sarokköve a random, a véletlen mutáció: ezen irányzat képviselői úgy vélik, az evolúció véletlenszerű, nem célirányos folyamat. *Crick* véleménye, hogy a bioszféra a rendelkezésére álló rövid idő (3 milliárd év) alatt nem evolválódhatott volna, az életnek kívülről, az űrből kellett érkezni.

A neodarwinista álláspont neves képviselője *Jacques Monod*, aki mindent a vak véletlennek tulajdonít: „Egyedül a véletlen a forrása minden újításnak, minden teremtésnek a bioszférában. Tiszta véletlen, szabad és vak áll az evolúció gyökerénél: a biológia központi fölfogása ... az egyedüli elképzelhető elmélet... és semmi sem engedi meg azt a föltételezést – vagy reményt –, hogy ezt a nézetet újra kell értékelni.”

Konrad Lorenz (1997) szerint is csak az ember félelméből táplálkozik a célra irányuló gondolkodás: „Sokan hiszik, hogy a világban folyó történések összessége eleve elrendelt, és meghatározott célra irányul. A szerves élet teremtődése ezzel szemben előre megjósolhatatlan módokon történik.” Másutt: „Az evolúció útjának irányát teljesen nyilvánvaló módon a véletlen határozza meg...” Azonban a neodarwinisták neves szaktekintélyével több dologban nem ért egyet: „Monod-val ellentétben mi az embert nem magányos idegennek látjuk az univerzum peremén...”

Lamarck – akárcsak a sztoikusok – azt állítja, hogy: „A véletlen nem fejez ki többet, mint hogy valaminek nem tudjuk az okát”. Henri Bergson a véletlen evolúció ellen több érvet hoz föl, például: Miként lenne lehetséges – kérdi –, hogy az evolúció két külön ágán, a növény és állatvilágban egyaránt kifejlődött a szexuális szaporodás, vagy miként hozhattak létre annyira távoli lények, mint a gerincesek és puhatestűek azonos felépítésű szemet?

Fred Hoyle angol csillagász, aki ateistának vallja magát, 1983-ban adta ki *Intelligens Univerzum* (The Intelligent Universe) című munkáját, amelyben úgy érvelt, hogy a Mindenség evolúcióját intelligencia irányítja s az intelligencia a Mindenség része, és az élet kívülről jött a Földre.

Theodore Roszak egyik könyvében idézi James Jeanst, a neves csillagászt, aki *A titokzatos Univerzum* (The Mysterious Universe) című könyvében így írt: „...a tudás áramlata egy nem gépies valóság felé mutat; a Mindenség egyre inkább hasonlít egy nagy gondolathoz, s nem egy nagy gépezethez.” Roszak azt is megemlíti, hogy amikor ő egyetemre járt, nem Jeans eszméi képezték a fő irányvonalat, inkább Bertrand Russell tanait kellett magáévá tennie, aki úgy vélte: „az ember eredete, növekedése, reményei és féltelmei csak az atomok véletlen kapcsolatainak a következménye. Semmiféle szenvedély, hősiesség, sem a gondolkodás vagy érzések ereje nem őrzi meg az ember létét a sír után; a korok minden munkálkodása, minden elhivatottság, sugallat, az emberi szellem fényessége arra lesz ítélve, hogy eltűnjön a Naprendszer halálával, és

az ember tetteinek a templomát eltemeti a Mindenség salakja. Ez annyira bizonyos, hogy semmiféle, ezt a nézetet elvető filozófia nem állhat meg a talpán...”

Roszak tanulmányai kezdetén elfogadta a „felvilágosodás” politikai eszméit, amelyek a nyugati gondolkodás alapjait képezik. Elfogadta, mert a klerikális előjogok, mint arisztokratikusak, ellentétesek a demokráciával. Azonban az évek során már a forradalom politikájához kapcsolódó filozófiai célokat illetően is kételyei támadtak, és fölvetette a kérdést, hogy lehet-e egyáltalán a világ vak véletlen eredménye, és hogy van-e a természetben nyoma valamilyen tervezésnek, amely értelem jelenlétére utalna? Lehet-e az élet és a tudat véletlen jelenség, miként Freud és Bertrand Russell föl-tételezték? Roszak válaszkérésében eljut Istenhez, bár az ő isten-fogalma nem azonos a keresztények, zsidók, mohamedánok isten-fogalmával, az inkább irányul a tudatiságra, mint egy atyai hatalomra.

A materializmus szerint minden anyagi; az anyagra véletlen erők, energiák hatnak; az idő folyama végtelen, ami alatt a tudattalan erők létrehozzák az anyagot és a tudatot is. Ami történt, véletlenszerű volt, nem kellett hozzá Isten. Roszak így ír erről: „Ez volt a világi katekizmus, mielőtt Planck, Bohr, Heisenberg, de Broglie lerombolták a materializmus utolsó bástyáit is. Az anyag már nem volt többé egyszerű és alapvető. A dolgok helyébe események léptek, néha igen ellentmondó módon. Az anyag, energia és üres tér közti határok eltűntek, s a korábban fizikainak mondott világ képe is szétfoslott. Az atomok helyére a részecskék kerültek, de azok már nem voltak többé az atomok részei, a nagyközönség nyelvén meghatározhatatlanok és homályosak maradtak. Egy részecske lehet egy átmeneti lökés vagy töltés vagy csomó, amely a tér-idő görbéjén utazik s nem fogható föl mint tárgy, dolog.”

Ebből a gondolatsorból logikusan következik Roszak kérdése: *mit jelent materialistának lenni, ha nincs többé anyag?*, hiszen körünkben megszűnt az anyag és szellemiség merev szétválasztása.

Roszak sokat foglalkozik a véletlennel: mennyire csekély annak a valószínűsége, hogy véletlenül létrejött volna a maihoz hasonló Mindenség? *Ludwig Boltzmann* szerint ehhez $10^{10^{80}}$ (tíz a tíz nyolcvanadik hatványán) évre lenne szükség. *Fred Hoyle* és *Chandra Wickramasinghe* is számolták annak a valószínűségét, hogy az élet ilyen irány nélküli dolgokból született volna. 20-30 aminosavra nézve $10^{-40\ 000}$ valószínűséget kaptak... (10 a mínusz negyvenezrediken), s *John Gribbin* megállapítja, hogy ha az ősrobbanás óta a kiterjedés sebessége csupán hihetetlenül csekély mértékben eltérne a jelenlegitől, akkor sosem alakultak volna ki galaxisok, bennük a csillagokkal. Sosem lett volna Föld, ember, intelligencia. (Ezzel a kérdéskörrel az 5. fejezetben is találkozunk, Peter Russell könyvével kapcsolatban.)

Ezek a gondolatok közel százéves múltra tekintenek vissza. *Lawrence J. Henderson* még az első világháború előtt meg volt győződve arról, hogy az evolúció fontos tényezője a „környezet alkalmassága”. Olyan fizikai és vegyi tulajdonságok vannak, amelyek mintegy előkészítették az élet megjelenését és evolúcióját. Hendersonra különösen a víz fizikai jellemzői és a szerves kémia alapjait képező elemek sajátosságai gyakoroltak mély benyomást. A víz kedvező sajátosságai: oldószer, felületi feszültsége van, kitágul, ha megfagy és a jég úszik a vizek felszínén. (Ha a jég nehéz lenne, a vizek fenéig befagynának...) Mindebben Henderson teleológiai tényezőket látott, mely az élet fenntartását segíti elő. „Fel kell tételeznünk, hogy a környezet alkalmassága legalább annyira régi, mint a periódusos rendszer, mint az elemek evolúciója, ha egyáltalán evolválódtak.” (Abban az időben semmit sem tudtak a táguló világegyetemről, a kozmikus evolúcióról.) Mégis, elméletét arra a lehetőségre alapozta, hogy a fizikai anyagoknak is volt történelmük. És történelme során az anyag alakította a környezet alkalmasságát és egy adott pillanatban létrejött az élet – talán nem csak a mi bolygónkon. Meg volt győződve róla, hogy más bolygókon is evolválódott a szerves élet.

Prigogine és *Stengers* is foglalkoznak a **szükségszerűség** és véletlen kérdésével. Érdekes módon Monod megállapítását idézik: „a természet törvényeiből levezethető Világegyetem – élettelen. Az egyedül megjósolható és megismételhető törvények a halál és az élettelen anyagba való visszatérés”. A véletlen – a genetikai kód megjelenésének statisztikai csodája és az előnyös mutációk egymásutánja – tehát ellentmond a természetes rendnek... Prigogine-ék úgy vélik: „a világ egészen bizonyosan sem nem szólította, sem nem várta az embert a maga egyediségében. Ha viszont az életet az anyag **önszerveződő** jelenségének tekintjük, amely egyre összetettebb állapotok felé fejlődik, akkor jól meghatározott és nem kivételesen ritka körülmények között az élet megjelenése megjósolható a Világegyetemben, ahol éppoly »természetes« jelenségnek számít, mint a súlyos testek esése”.

Az **önszerveződés** olyan alapvető tulajdonság, amely a Kozmosz minden szintjén érvényesül.

John Wheeler tovább fejleszti ezt a gondolatkört, amikor kifejti, hogy a Mindenség az emberhez alkalmazkodott. Ember sosem élt volna egy másféle Mindenségben. Ez az antropikus elv legfontosabb pontja. Tekinthetők-e a fenti tények véletlennek? Ez az a metszet, ahol a tudomány és a teológia kapcsolódnak, legalábbis közelednek egymáshoz. (Az antropikus elvről lásd *Végből László: Emberarcú világegyetem.*)

Az ökológiai-filozófiai gondolkodók írásaiból a következő megállapítás összegezhető: A dolgok **szükségszerűek**, nem véletlenek, valamire irányulnak, az ősrobbanás pillanatában eldőlt, hogy lesz élet és tudat. Ebből következik saját etikám: ha véletlenek lennének, akkor mindegy, hogy mit csinálunk. Ha szükségszerűek, akkor létünk is az, s feladatunk van.

Szükségszerű és véletlen, **rend** és **önszerveződés**, anyag és szellem elsőbbsége fölvetik a monizmus–dualizmus kérdését is. Úgy gondolom, hogy anyag és tudat (vagy szellem) egymástól el nem választhatók, a rendszer egységes. *Descartes* fogalmazta meg kezdetül a tudat-anyag dualizmust, ő is felelős volt az anyagnak,

beleértve az élő anyagnak a mechanika birodalmába való száműzéséért. Ez a szemlélet Newton törvényeivel érte el a csúcspontját, s két évszázadon át uralta a fizikát. Ez az abszolút tér és idő mindensége volt, ahol lélektelen testek működtek külső erők hatására. A szervezetekből tárgyak lettek, amelyeket vak „szelektív erők” irányítanak. Az ökofilozófusok jó része nem dualista, hanem monista, nem hasítják ketté a világot. (*Teilhard de Chardin*nal kapcsolatban erre még visszatérek.)

3 EVOLÚCIÓ – TEILHARD DE CHARDIN ÉS AZ ÖNZŐ GÉNEK

Talán meglepő, de korunkban sokan tagadják az evolúciót. *Chomsky* szerint az Egyesült Államokban a lakosságnak csak 9 százaléka fogadja el a darwini evolúció-elméletet. A kreacionisták, neokreacionisták úgy gondolják, hogy Isten pontosan úgy teremtett mindent, ahogyan az ma létezik. Mások úgy vélik, hogy az evolúció időleges, nem általános jelenség, mert minden a rendezetlenség, mások szerint a hőhalál felé halad.

Az első nézettel itt nem foglalkozom, a másodikkal kapcsolatban *Ludwig von Bertalanffy* véleményére utalok. Ő és mások is hangsúlyozzák, hogy a hőhalál csak a *zárt rendszerekre* érvényes, a Kozmosz viszont nyitott rendszer. Az élő rendszerek szintén nyitottak, azaz a létezésükhöz szükséges, hogy a környezetükből állandóan anyag és energia áramoljon beléjük.

A nyitott rendszerek egy egyensúlytól távoli ingadozó állapotban tartják fenn magukat, s jellemző rájuk az állandó áramlás és változás, tehát egy dinamikus, mozgó állapot.

A rendszerek működésének alapjai a kibernetikus visszacsatolás, a hálózat, a kölcsönhatás és az **önszerveződés**, önalkotás (autopoiesis, self-making) – az ezzel kapcsolatos kutatások *Ilya Prigogine*, *Erich Jantsch*, *Humberto Maturana* és *Francisco Varela* nevéhez fűződnek. Az utóbbiak szerint az élet jellemzője a megismerés, észlelés, a tudás megszerzésének a folyamata. „Az élő rendszerek megismerő rendszerek”.

Nyilvánvaló, hogy ez a megállapítás a megismerés és a tudat fogalmának alapvető kiterjesztését jelenti: a megismerés magában foglalja az élet egész folyamatát – beleértve az érzékelést, az érzelmet és a viselkedést – és ehhez nem kell szükségszerűen agy és idegrendszer.

A *kapcsolatteremtés* (kommunikáció) lényege, mint Maturana írja, nem az információ átvitele, hanem inkább az élő szervezetek közötti viselkedési összhang megteremtése. Ez minden élő szervezet közötti **kapcsolatra** jellemző, aminek új szintje a nyelv. Maturana szerint csak a nyelvek révén érthetjük meg az emberi tudatosságot és a társadalmi összefüggéseket. A latin con-scire

(együtt-tudás) arra utal, hogy a tudatosság (consciousness) társadalmi jelenség.

Maturana és Valera között vita van arról, hogy az autopoiesist lehet-e, kell-e az életfolyamatokon túl a társadalmi rendszerekre alkalmazni? Maturana szerint igen, mert a társadalmak a résztvevők kölcsönhatása révén jönnek létre, Valera ezzel nem ért egyet. Szerinte a társadalomban csak autonómiáról lehet beszélni, de nem önalkotásról (autopoiesisről). Az önalkotás az autonómia meghatározott esete, amelyben egy rendszer létrehozza a saját alkotórészeit, például az élő szervezet a vegyületeket. *Hejl* szerint a társadalmi rendszerek nem önszerveződők, mert nem spontánok. A kérdés érinti a 6. fejezetben tárgyalt „fiatal és érett társadalmi rendszerek” témakört.

Ezek a fölismerések sokban hozzájárulnak az evolúció folyamatának a megértéséhez. Az evolúcióval kapcsolatos számos vita nem tárgya e tanulmánynak, csak a szellemi, bölcséleti irányzatok nézőpontjából tárgyalja a kérdést. Ennek középpontjában *Teilhard de Chardin* elmélete és az „önző gén” témája áll. Szóba kerül a tudományvallás kérdése, azonban végső soron arra keressük a választ, hogy *van-e az evolúciónak iránya?* Fejlődés-e az evolúció, vagy nem jelent semmi mást, mint a dolgok egymásutánját?

Teilhardról azért kell viszonylag részletesen beszélni, mert az ökológiai filozófiai iskolák több ponton igen szorosan kapcsolódnak gondolataihoz, fölismeréseikhez. Teilhard de Chardin mindkét kultúra embere *Snow* „két kultúra” fölfogásában – mely azt jelenti, hogy a természettudományok és szellemtudományok ellentéte kibékíthetetlen.

Az 1881 és 1955 között élt jezsuita paleontológus és filozófus tanai a katolikus egyházon belül már életében a viták középpontjába kerültek, részben azért, mert elfogadta és továbbfejlesztette az evolúció-elméletet. Ő volt az első jelentős katolikus gondolkodó, aki nem állt szemben a darwinizmussal. Melyek a tanulmányunk szempontjából a legfontosabb vagy legérdekesebb mondani-valói?

Teilhard szerint a világ minden részecskéje (monádja) szoros kapcsolatban van a világegyetem egészével, s az evolúció folyamán egyre bonyolultabb, összetettebb részek jönnek létre. Teilhard kapcsolatokra vonatkozó tétele közeli rokonságban van a buddhista bölcsélet tanításával, az szintén a Mindenség összes részecskéjének **kapcsolatáról** beszél – rendszerint a kölcsönös függés, függő keletkezés (interdependence, dependent co-origination) fogalmat használva. Teilhardnak az a véleménye, hogy nincs külön anyag és lélek, hanem csak szellemanyag. Határozottan *monistának* vallja magát, a dualizmus – mint írja – tudománytalan. A teológiai lexikon a monizmust materialista eszmének tartja, holott *Eckhart* mester és több más keresztény gondolkodó is határozottan monista.

Teilhard túl azon, hogy elfogadta az evolúció elméletét, azt gazdagította és filozófiailag teljesebbé tette. Szerinte az evolúció spirituális folyamat. *A világ szükségszerűen, visszafordíthatatlanul és megismételhetetlenül előre halad, egy úgynevezett Ómega pont felé; egy belső hajtóerő, a radiális energia révén keletkezik a magasabb rendű létező.*

A véletlenről ezt olvassuk nála: „Az evolúció tapogatózásában bámulatós módon társul a nagy számok vak fantáziája a célravezető, pontos eligazodással.” A Tapogatózás nem az a pusztán Véletlen, amivel olyan gyakran összetévesztik, hanem az irányított Véletlen. (Szívesen használta a nagy kezdőbetűket).

Teilhard fölfogásában *az evolúció a tudati, pszichés tartalom növekedését jelenti.* Eszerint kialakulóban van Földünkön az úgynevezett nooszféra: a közös emberi értelem, ami egyszer betölti majd a Földet, s ez minőségileg több lesz az egyes tudatok összegénél. Elérkezik a bolygó szintű gondolkodás és egymáson segítés kora. Gondolatrendszerében a tudat kozmikus tulajdonság. A rész és egész viszonyáról vallott nézetei pedig megegyeznek sok későbbi gondolkodó, például *Koestler* vagy *von Bertalanffy* nézeteivel.

Teilhard úgy véli, hogy Isten nem mozdulatlan, hanem Ómegaként, a dolgok elejéről, vonzza magához a világot. *A teremtés*

nem egyszeri történés, esemény, hanem ma is zajló folyamat, amely csak az Ómega pontban ér véget. Ebben a folyamatban szerepe van az emberi idegrendszernek: „Az Élet bonyolultságának számtalan megjelenési módozata között jelentéssel bíró átalakulás az idegállomány kifinomodása. ... Irányt ad, s egyszersmind bizonyítja, hogy a fejlődésnek van valamilyen értelme.”

Teilhard bízik abban, ha az ember fölismeri saját szerepét az evolúcióban, akkor saját kezébe veszi sorsának irányítását. Az Ómega pontban lesz nyilvánvaló, hogy minden jó, amit Isten alkotott. Ma még ezt a folyamatot belülről szemléljük, magunk is részesei vagyunk, benne vagyunk és nem fogjuk fel a célt.

Hangsúlyozza, hogy *az ember más, mint a többi lény.* Ez a fölfogása határozottan emberközpontú, antropocentrikus – amiért sokan, például a mély ökológiai filozófiai irányzat képviselői erősen bírálják. Ők úgy gondolják, hogy az ember alapvetően nem más, mert minden lény egyaránt értékes. (Ezzel a vitával alább részletesebben foglalkozunk.) Teilhard nem állítja, hogy Isten az embert másnak, külön teremtette volna, ő csak evolúcióról beszél.

(Teilhard úgy halt meg, hogy egyetlen filozófiai műve sem jelent meg nyomtatásban, de halála után 26 évvel, születésének századik évfordulóján Casaroli bíboros a pápa nevében üzenetében méltatta érdemeit.)

TEILHARD DE CHARDIN BÍRÁLATA

Teilhard (1881–1955) nagyon bízott a tudományban. Várakozóan tekintett az eljövendő korokra: „Iparosodás kora. Kőolaj, elektromosság és Atomkorszak. Gépkorszak. A nagy közösségi egységek és a Tudomány kora... Majd eldönti a jövő, melyik elnevezés illik a mi korunkra. „ – vagy: „*Renan* és a XIX. század nem tévedett, amikor a Tudomány vallásáról szólott.” Tehát a tudományvallás szó nála egyáltalán nem elítélő, mint a mi számunkra.

Ezen nézetei megdöbbenőek, de számításba kell vennünk, hogy saját korában Teilhard még kevésbé mérhette föl a természet- és műszaki tudományok által létrehozott veszélyeket és ár-

talmakat. Az első kultúra művelőjeként elfogadta annak előnyeit, nem írt annak korlátairól. Mégis, az evolúció tanának új, filozófiai irányú kiterjesztésével olyan mértékben lépte át a két kultúra határát, mint korunkban igen kevesen, s tanításai világfölfogásunk, kozmológiánk alapjait képezik. Több filozófiai iskola vissza-visszatér Teilhardhoz, sokat merítve tanításaiból – erről a későbbiekben még számot adok.

Érdekes a mély ökológiai irányzathoz tartozó *Wendell Berry* véleménye. Ő az amerikai Teilhard de Chardin társaság elnökeként Teilhard teológiájának gyökeres ökológiai újraértékelését javasolta. Berry: „Teilhard a kívánatos emberi tevékenység alapjául elfogadta a bolygó műszaki és ipari kizsákmányolását, szerinte az ember meghódítja és racionalitása révén ellenőrzi a természet spontaneitását...”

Említést érdemel Teilhard kínai „száműzetése”. A Rend kívánságára – hogy tanait ne hirdesse odahaza – hosszú éveket töltött Kínában, de nem hatott rá a kínai, a keleti filozófia. Nem értette, holott talán termékenyítő lehetett volna a számára. Ez volt a véleménye: „Miközben Kína földhöz tapadt, s egyre sokszorozta tapogatózásait és felfedezéseit anélkül, hogy fizikát alkotott volna önmaga számára, India belesüllyedt a metafizikába és el is vezett benne. Bármennyire hatásosan frissítették is föl és világosították is meg ezek az áramlatok az emberiség légkörét, éppen passzivitásuk és elzárkózottságuk következtében lettek alkalmatlanná a Föld építésére.” Szerinte a kereszténység az egyetlen szellemi áramlat, amely elég bátor és haladó, hogy a világot gyakorlatilag átfogja...

Fentebb a *tudományvallást* említettem, s azzal mentegtettem Teilhard-t, hogy akkor még nem lehetett látni, mekkora bajokat képes okozni a tudomány. *Hamvas Béla*, aki az őshagyomány minden részét, így a keleti vallásokat is ismerte, szerette, ebben a vonatkozásban többet tudott Teilhard-nál, így írt: „Az emberiségnek sohasem volt technikája. Kínaiak, hinduk, babilóniaiak, görögök mind elérték azt a szellemi magaslatot, hogy technikát csinálhattak volna. De nem akarták felszabadítani az alvilági erőket –

sőt azon voltak, hogy megköttözzék, megfékezzék őket minden az ember rendelkezésére álló módon. A görögök Prometheust, a titánt, a feltalálót, a tűz elrablóját megláncolták. A középkori kereszténység számára a feltalálás varázslat volt, az ördög műve. Az emberiség tudta, ma is tudja, hogy ami itt felszabadul, az az emberi élet ellensége. A titánok közömbösek az ember értékeivel szemben. Morálisan érdektelenek. Ami bennük van: szellemi indifferencia, több: lélekelleniség, több: életrombolás. Ezért tartották a görögök a titánokat Zeus fennhatósága alatt az alvilágban. Ezért üldözték a középkoriak a varázslókat, Diabolos híveit. Csak az újkori ember, aki lényegében negatív, lázadó, felforgató, démoni életromboló – ez csinálhatott technikát.”

Megismerhető-e a világ? Nézzünk néhány vélekedést. *Einstein* egész életében úgy vélte, hogy létezik a realitásnak egy olyan szintje, ahová még nem hatoltunk be, ami mélyebb a kvantummechanikánál. Buddha nem volt hajlandó válaszolni az alapvető kérdésekre (véges-végtelen, örök-nem örök, test és tudat, mi van a halál után), mert, mint mondotta, „ezek aggodalmat és feszültséget váltanak ki.” *Whitehead* úgy gondolta: „A filozófusok lenézik a mindenségről zsigeri érzések révén kapott információkat és csak a látási érzetekre összpontosítanak.” Szerinte az érzékelés (percepció) mindkét módjára szükség van. *Capra* a megismerésnek kétféle lehetőségét, a racionalisat és ösztönöset, intuitívat egyformán elfogadja.

Térjünk vissza az evolúció kérdéséhez! Bár fentebb idézett könyvében *Konrad Lorenz* elismeri Teilhard érdemeit, de el is határolódik tőle: „felismerése, miszerint minden egyes evolúciós lépéshez értékgyarapodás kötődik, a mi világszemléletünk szempontjából éppoly alapvető fontosságú, akár az övét tekintve. Csak-hogy úgy véli, hogy ... az alacsonyabb rendűnek magasabb rendűvé válásának evolúciós útja alapvetően eleve meghatározott, preterminált...” Ezzel Lorenz nem ért egyet, mint azt a 2. fejezetben már említettem.

Rozsák részletesen – és korántsem dicsérően elemzi Teilhard munkásságát. Bírálatainak lényege, hogy az Ómega pont statikus és

transzcendens, Dante Isteni színjátékára emlékeztet. „Ott, a paradicsomban mindenki egy hatalmas mennyei rózsa személytelen szirma lesz. Semmi sem mozog, semmi sem változik, semmi sem történik. Teilhard egy hiperperszonális állapotról beszél, de nehéz belátni, hogy a személyes lélek képes túlélni egy mindenkit magába ölelő isteni személyiségben. Elérkeztünk a teokratikus totalitarizmus legmagasabb fokára.” Roszak szerint ugyan Teilhard következetes, amikor bonyolultságról, egyesítésről, egymás felé közelítésről, mega-szintézisről, egyhangúságról és központosításról ír, de ezek az „autoritárius” központosítás elvei. Ez a fajta hierarchia az emberi társadalmakban igen régi, a folyam menti kultúrák jól ismerték, ez Orwell Nagy testvér (Big Brother) társadalma.

Rozsak helyenként gúnyolódik Teilhard-on, nem tud azonosulni vele, mintha nem igazán értené a mondanivalóját. Pedig nem véletlen, hogy neves filozófusok, mint *Henryk Skolimowski*, *Peter Russell* vagy *Jacques Grinevald* szívesen hivatkoznak rá, belőle merítenek.

Mindenesetre Teilhard Ómega pontjáról sok minden eszünkbe juthat: *a cél is, amit sem elképzelni, sem megismerni nem tudunk, nincs rá lehetőségünk. Az Ómega pontot felfoghatjuk a Kozmosz és lényei közös Nirvánájának is, amiről vitázni nem, legfeljebb elmélkedni érdemes.*

Az egyház bírálta Teilhard-t, hogy nem vesz tudomást a rosszról, a sátániról. Teilhard önbírálatot gyakorolt. Ez a nagy filozófus valóban sok tekintetben naiv, az egyházi bírálat – ebben a vonatkozásban – napjainkban úgy tűnik, hogy jogos volt.

*

Jaques Monod alapvetően mást mond az evolúcióról, mint Teilhard, a véletlen művének tekinti azt. Az öko-filozófusok nagy része Teilhard-t fogadja el, s vitába száll Monod-val. Nemcsak vele, hanem *Richard Dawkins*szal is vitáznak. Dawkins az *Önző gén* című könyvében kifejti, hogy mi élőlények, emberek „túlélőgé-

pek” vagyunk, programunkat vakon követő robotszerkezetek. Íme: „Egy túlélőgép számára egy másik túlélőgép (amely nem gyermeke vagy más közeli rokona) környezetének része, mint egy szikla, vagy egy folyó, vagy egy darab táplálék. Egyetlen fontos szempontból különbözik a sziklától vagy a folyótól: hajlamos visszaütni.” Dawkins szerint „A” csak azért nem öli meg „B”-t, mert talán „B” megöli „C”-t, aki „A”-t ölné meg. Önzetlenség – mint Dawkins véli – nem létezik! A gazella nem azért szökdécsel az oroszán előtt, hogy felhívja magára a figyelmet és a többiek ezalatt elmenekülhessenek, hanem azért, hogy megmutassa, ő mennyire erős és ügyes, vele ne is próbálkozzék a ragadozó. Az öngyilkos méh csak azért csíp – élete árán is –, mert terméketlen, utódja úgysem lehet. Az embert is agresszívnek látja, amikor így ír: „Ha fel akarunk építeni egy társadalmat, amelyben az egyének önzetlenül a közös jó érdekében munkálkodnak, akkor kevés segítséget kapunk a természettől. Tanítsuk a nagylelkűséget és az önzetlenséget, miután mi önzőnek születünk...” Dawkins szerint nincsen önzetlenség, de ha mégis: akkor az is csak látszólagos. Mindez matematika: minél több két egyed közös génje, annál inkább lehetséges köztük önzetlen viselkedés – a gének hallatlanul jól tudják a matematikát.

Neil Broom így vélekedik Dawkins elméletéről: „Akár önző, akár nem, a gén nem az evolúció egysége. Elszigetelve a genomtól és a szervezettől már semmit sem tehet. A szervezet sem egysége az evolúciónak. Az emberi szervezet például torzszülött, ha elszigetelik a családjától, a közösségtől, az ökoszisztémától, a Kozmosztól. Dawkins neo-darwinizmusa csak az általunk teremtett eltévelyedett, atomizált és materialista társadalom végletes redukcionizmusát és elgépiesedését tükrözi.” Újabb könyve a *Vak órásmester*. Ezt *William Paley*, egy XIX. századi angol teológus ihlette, mondván, hogy olyan összetett dolgokhoz, mint például egy óra, kell egy órásmester. Egy olyan szervet, amilyen az emberi szem, meg kellett tervezni. Paley úgy gondolja, hogy csak Isten lehetett képes rá. Dawkins ezzel szemben érvel, mondván, hogy a Darwin

által fölfedezett természetes kiválasztódás vak, tudattalan, automatikus folyamat. Nincs tudata, nem tervez – az órásmeister a valóságban vak.

Roszak ellenvetése: nevetségesek, akik tagadják a természetben meglévő szándékosságot, holott ez a gondolat átítatja minden kimondott szavukat. Élen jár ebben a vonatkozásban Richard Dawkins, „az utolsó ateista harcos”. Ő az ortodox darwinizmust a vallásos nézetekkel szemben védelmezve kitalálta azt a szürrealista nézetet, hogy léteznek önző gének, amelyek előreviszik az evolúciós folyamatot. Írásai hemzsegek a működő gének antropomorf jellemzésétől. Dawkins úgy beszél a megszemélyesített génekről mint játékosokról, vetélytársokról, evezősökről, programozókról, sőt chicagói bűnözőkről. Azok „oktatnak”, „tanácsokat adnak”, „harcolnak” és természetesen önzők.

Számomra Dawkins elfogadhatatlan, s mind Roszak, mind Teilhard tételei helyesek, akkor is, ha az utóbbival egyes állításai miatt vitába szállunk. Műveik az ökológiai gondolkodás alapjai.

Teilhard nézeteit összefoglalva: A világ szükségszerűen, visszafordíthatatlanul és megismételhetetlenül előre halad, az Ómega pont felé, s az evolúció folyamán nő a pszichés tartalom. A teremtés nem egyszeri történés, esemény, hanem ma is zajló folyamat, amely csak az Ómega pontban ér véget. Ha az ember fölismeri saját szerepét az evolúcióban, akkor saját kezébe veszi sorsának irányítását.

4 A GAIA-ELMÉLET - AZ ÖNSZABÁLYOZÓ RENDSZER

A James Lovelock által megfogalmazott Gaia-elmélet szerint a Föld teljes élővilága egyetlen élő egység, élőlény, amely képes rá, hogy módosítsa a szervesen hozzátartozó légkör és a tengervíz összetételét, az időjárását. Nem csak az adott környezet tette lehetővé, hogy élet alakuljon ki, hanem az élet tette ilyenné a bolygót.

James Lovelock így foglalta össze elméletének lényegét: „A földi bioszféra több, mint az élő dolgoknak és a környezetnek az együttese, összessége: elemi fontosságúak benne a kölcsönhatások” (vö. a keleti vallásokkal és Teilhard gondolataival). „A Föld élő anyaga, a levegő, az óceánok és a talaj együttlévé összetett kibernetikai, önszabályozó rendszert alkotnak, s valójában egyetlen élőlénynek, a Föld legnagyobb élőlényének tekintendők. Ő, a Földanya” (akit az elmélet megalkotója William Golding javaslatára a görög földistennőről Gaiának nevezett el) „tartja fenn a földi életet, ő ellenőrzi a fizikai és kémiai környezetet, a légkör összetételét, a tengerek sótartalmát, önmaga és az ember életfeltételeit. Nem tudatos, de intelligens, ami annyit jelent, hogy célszerű választ ad a ráhatásokra és kérdéseinkre. Gaia több, mint az összes földi fajnak az összessége: ő fajok feletti szervezetségi forma, és mi emberek – akár akarjuk, akár nem – a gaiái szabályozás részei vagyunk.”

*

A gondolat eredete ősi. Démokritosz és Epikurosz kivételével valamennyi görög filozófus eleven lénynek tartja a Kozmoszt. (Aetiosz). Platonnál ezt olvashatjuk a mindenségről: „ez a világ valóban lelkes és eszes lényvé lett az isteni gondviselés folytán” ... „Az isten tehát az elgondolhatók közül a legszebbhez és mindenben tökéleteshez hasonlót akarván létrehozni, egy látható élőlényt formált, mely magában foglal minden élőlényt, ahány csak a természet szerint vele születik.”

Diogenész Laertiosz ismerteti a sztoikusok Kozmoszról szóló tanításait: „Azt a tanítást, hogy a Kozmosz értelmes, eleven és

eszes lény, Khrüszipposz is hangoztatja *A gondviselésről* első könyvében, Apollódorosz a *Fizikában* és *Poszeidónisz*. Élőlény abban az értelemben, hogy eleven érzékelő lény. Az élőlény magasabb rendű a nem elevennél, márpedig a Kozmosznál nincs semmi magasabb rendű; élőlény tehát a Kozmosz.” (Persze Zénon szerint a Kozmosznak a teremtői az istenek...)

Marcus Aurelius is hangsúlyozza az összetartozást: „Mindig gondolj rá: a világ szinte egy élőlény, egy test, egy lélek; hogy minden vonatkozásba jut ennek egy érzéklésével; hogy ez mindent egy belső lendületből csinál; hogy minden mindennek, ami csak történik, együttműködő oka; hogy a világ dolgaiban micsoda összekapcsoltság és összefonódottság észlelhető!”

Lovelock, a Gaia-elmélet megalkotója is csak könyve megírása után kezdte el keresni saját elméletének előzményeit. A számos előfutár közül Bunyard és Goldsmith többeket idéz, ezek közül néhányat emelek ki: James Hutton például már 1795-ben kifejtette, hogy „Olyan világban élünk, amelyben a rend mindenütt érvényesül, ... a Föld élő világ, azaz olyan világ, amely fenntartja az élő állatok és növények rendszerét.” Eduard Suess osztrák geológus 1875-ben, hangsúlyozva az élő világ egységét, megalkotta a „független” bioszféra fogalmát. (Suess munkáit nem ismerve mások Vladimir Vernadszkijt idézik, mint a fogalom megalkotóját. Azonban ő 1929-ben kiadott *Bioszféra* című könyvében a fogalommal kapcsolatban Suessre hivatkozik.)

Érdekes, hogy a bioszféra kérdése a húszas években erősen foglalkoztatott három egymással kapcsolatban álló és egymásra hatással lévő, Párizsban élő tudóst: két katolikus gondolkodót – Edouard LeRoyt, Henri Bergson követőjét és Teilhard de Chardint, valamint az akkor ott élő Vladimir Vernadszkijt. A bioszféra fogalmát s magát a kifejezést Teilhard de Chardin tette ismertté.

Vladimir Vernadszkij 1863-ban született Péterváron, városának egyetemén Mendelejevet és Dokucsájevet is hallgatta. Az ásványtan, geokémia nemzetközileg elismert tudósa lett, 1922 és 1925 között Párizsban, a Sorbonne-on dolgozott. Azt a gondola-

tot, hogy a Föld élő szervezet, egy Korolenko nevű filozófustól hallotta. Vernadskij eljutott odáig, hogy az élővilág teremtette meg saját bolygói környezetét és folyamatosan ellenőrzi azt. Az ókortól Vernadskijig ez az elmélet zseniális meglátás volt, annak kémiai alapjai nem lehettek. Ehhez századunk méréseire volt szükség.

LOVELOCK MUNKÁSSÁGA

James Lovelock (1919–) nem ismerte a kozmikus vagy bolygói élőlényre vonatkozó, sztoikusoktól származó vagy későbbi elméleteket, például Vernadskij gondolatait. Azok intuitív megérzések voltak, de az analitikus vegyész Lovelock a mérései alapján jutott el elméletéhez. Ő természetesen nem is elmélkedik a kozmikus lényről, hanem a Földön marad. Szakmai munkája során jelentős mértékben hozzájárult a gázkromatográfia fejlesztéséhez, sok természetes eredetű vegyületet határozott meg a Föld légkörében és óceánjaiban. Ezek a mérések jelentős szerepet játszottak elméletének kifejlesztésében. Ebben a másik fontos tényező az volt, hogy az amerikai Űrhajózási Hivatal tanácsadójaként segítséget nyújtott a Mars felszínének műszeres vizsgálatához, megállapítandó: van-e, volt-e élet ezen a bolygón? A feladat készítette arra, hogy elgondolkodjék azon, mi is az élet, hogyan viszonylik az élő a nem élőhöz. Sokat elmélkedett rajta, miként jött létre és miként maradt fenn a földi élet. Arra a következtetésre jutott, hogy bolygónkon nem azért van és van éppen ilyen élet, mert a környezet ilyen élet kialakulásához nyújtott lehetőséget, hanem fordítva: *a földi élet alakította és alakítaná (ha hagynánk...) ma is a saját maga számára a legkedvezőbbé földi környezetét.*

Gyakran kértek tőle előrejelzéseket, például a Shell cégnek dolgozott, amely a tüzelőanyagok égetésének következményeit vizsgálhatta. Kutatásai rávezették, hogy nem csak az ember tevékenységét, hanem a természeti tényezők válaszát is figyelembe kell venni.

James Lovelock elméletének lényegét a fejezet bevezetőjében olvashattuk. Eszerint Gaia szabályozza a légkör összetételét, a

földfelszín hőmérsékletét, a tengerek sótartalmát: önmaga és ezzel együtt az ember életfeltételeit.

Lovelock az Űrhajózási Hivatal Mars-kutatási feladatán elmélkedve úgy látta, hogy mivel a valószínűtlen molekulaelrendezések az életre utalhatnak, ezeket kell kutatnia.

Milyen a Föld légkörének összetétele? 21 százalék oxigén, 79 százalék nitrogén, 0,03 százalék szén-dioxid. Az egyensúly-állapot egészen más lenne: 98 százalék szén-dioxid, 1,9 százalék nitrogén, 0,1 százalék argon, 0 százalék oxigén, 240–340 °C felszíni hőmérséklet, s 35 százalékos sótartalom a tenger vizében. (Volt egy kor az élet kialakulása után, amikor 0,3 százalék volt a szén-dioxid, 99 százalék a nitrogén, 1 ppm az oxigén és 100 ppm a metán). A kérdés, hogy miként tartja fenn a Föld élővilága ezt a szokatlan, az egyensúlytól távoli állapotot?

Lovelock szerint megtanulja. A tanulás kibernetikus folyamat. Gondoljuk végig, miként tanulunk meg például járni, kerékpározni, földolgozva az állandó vissza-visszajelzéseket arról, hogy mi a jó, mi a rossz? A kibernetikus (negatív) visszacsatolások révén alakul ki állandó testhőmérsékletünk, vérnyomásunk, hormonszintjeink, pH-értékeink stb. Így jön létre egy ökoszisztéma adott egyensúlya is. A negatív visszacsatolás a fönntartó, a pozitív visszacsatolási öngerjesztő folyamatok a rendszer meghibásodására utalnak. Ilyenkor gyakran oszcilláció keletkezik, például az El Niñónak nevezett időjárási rendellenesség folyamán, de ingadozhat a vérnyomásunk, a légzésünk (Cheyne-Stokes légzés, ha érzéketlen a légzőközpont), és ismertek a gazdasági élet oszcillációi is. E kérdéskört vizsgálva Lovelock foglalkozott azzal, hogy az ok-okozati kapcsolatoknál gyakran nem egyenes arányú összefüggésekkel találkozunk, hanem olykor körkörösök a viszonyok, nem lehet tudni, hogy mi az ok és mi az okozat.

A földi élővilág megtanulta, hogy 21 százalékon kell tartani az oxigén szintjét. Ha kevesebb lenne, az oxigént használó lények nem tudnák kellő mennyiségben felvenni, de ha elérné a 25 százalékos szintet, akkor egyetlen szikrától szárazföldnyi erdőségek ég-

nének le. Gaia megtanulta, hogyan lehet hűteni és fűteni, esőt csinálni, a tengerek sótartalmát szabályozni stb. Bizonyos mocsári algák színe a hőmérséklettől függően változik: ha lehűlés van, elsötétednek, és fordítva (csökkentve és növelve a hőleadást). Az oxigén felszaporodása növeli a metán kibocsátását, ami oxigént fogyaszt a légkörben.

Nagy gondot okozott Lovelock számára, hogy Gaia valamilyen módon állandó szinten tartja a tenger *sótartalmát* – a rendszeresen bejutó mennyiség és a jelen tartalom alapján csak 60-80 milliárd évesek lehetnének a tengerek, holott az élet a tengerben keletkezett mintegy 3,8 milliárd évvel ezelőtt. Rejtély, hogy *miért csak ekkora* a sószint: mi a „kifolyó”, milyen módon megy végbe a sókiválás? Talán a lagúnákban bepárlódás jön létre? Esetleg a korallalok építenek bepárló lagúnákat, és léteznek sókiválasztó mikroorganizmusok, amelyek a fenékre ülepednek és bezárt alakban sót visznek magukkal?

Második könyvében (*Gaia korszakai*) elbeszéli a Föld történetét, Gaia életrajzát, az élet keletkezésétől napjainkig. Például miként tanulták meg az első lények a légkör szén-dioxidjának használatát, azaz, hogy a napenergia segítségével építsék fel széntartalmú testüket, miként hozták létre az első nagy légszennyezést, az oxigén fölszabadulását; hogyan hűtötték le a forró felszínt a széndioxid fogyasztásával, hogyan igyekeztek azt melegen tartani az ősi anaerob mikrobák metánt és szén-dioxidot termelve?

Lovelocknak nagy nehézséget jelentett elméletének tudományos lapokban való kifejtése, sok visszautasításban volt része. Mint könyvében írta: „a szakterületek határait féltékenyen őrzik professzoraik”. Később, első könyve megjelenése után különféle tudományos értekezleteken vitatták elméletét. Az idő múlásával azonban mind több és több szakember fogadta el munkahipotézis-ként a Gaia-elméletet.

Sokan támadták. 1988 márciusában San Diegóban, Kaliforniában volt egy Gaia-tanácskozás. A különféle neves tudományos szaklapok erről mind beszámoltak, bár nem azonos módon. A

Science például így írt: „Gaia halott, x és y megsemmisítették az öreg Gaiát.” A *Nature* szerint „A tiszta racionalizmus nem sértette a gaianusokat”. Ez a lap idézte magát Lovelockot, aki ezt mondotta: „Nem kísérlem meg, hogy meghatározást adjak Gaiáról. Bizonyítékot? Visszariadok ettől. Nem hiszem, hogy érdekes. Csupán kíváncsiaknak kell lennünk. Menjetek ki és csodáljátok”, valamint egy további mondatát is: „A tudomány specialitásokká meredezett és a tudományról alkotott viktoriánus elképzelés, hogy annak feladata az apró mechanizmusok felderítése – azt jelenti, hogy aki átlépi a szakterülete határait, azt legjobb esetben dilettánsnak, rosszabb esetben sarlatánnak, misztikusnak tartják.”

A **szabályozás** lényegét alkotó negatív visszacsatolási folyamatok néhány esetben kétségtelenül bizonyítottak. Lovelock és munkatársai például jelentős tudományos folyóiratban, a *Nature*-ben közölték, hogy a tenger egysejtű élőlényei a szulfátsókból dimetilszulfidot állítanak elő, ami fölszabadulva a levegőben újra szulfáttá alakul. Ezek a szulfátok a levegőben kicsapódási magvak képezve növelik a felhőképződést, csökkentik a napsütést és a víz hőmérsékletét, ezzel az élőlények tömegét is, így csökken a kibocsátott szulfát mennyisége, újra nő a fölmelegedés, s az egysejtűek száma. Teljes hőszabályozó kör, a számtalan szabályozó kör egyike.

A tudományos lapok, főleg a *Science* és a *Nature* hasábjain inkább bírálták Lovelockot, de a *New Scientist* régebben is kedvezőbb véleményen volt. Ennek a lapnak egy későbbi, 1996. decemberi tanulmányban *Roger Lewin* a tőzegmocsarak, méhkaptárak, hangyabolyok életének példájával igazolja a szuperszervezetek létezését.

Érdemes megemlíteni, hogy a zöld mozgalom tagjai mit nem szerettek Lovelock első könyvében. Úgy gondolta, hogy a „fejlett” módszerek jobbak, mint a fejletlenek (például a bozótégetés), s hogy az ember, technológiájával együtt része Gaia szabályozásának, Gaia majd elbontja a hulladékokat. Nem volt jó véleménye a zöld mozgalomról sem, nem is volt azzal kapcsolatban. Könyvével mégis föllelkesítette a zöldeket, egyre többen keresték őt, anyagokat kértek tőle, előadásokra hívták, ami föltétlenül hatott rá.

Lovelock 1979-ben, első könyvében három dologtól óvott: a sekély vizű szárazföldi talapzatok élővilágának megbolygatásától, a környezetbe kibocsátott módosított génszerkezetű mikroorganizmusok kiszámíthatatlan hatásaitól és a forró égővi fajgazdag területek tönkretételétől.

A génebézettől való irtózását is kifejezi az emberi beavatkozások veszélyét szemléltető hipotetikus története: az Oxfam kutatója, Eger doktor előállít és szabadalmaztat egy új lényt, a *Phosphomonas eegeri*-t, a kukorica gyökerén élő baktériumot, mely megköti a levegő nitrogénjét. A spanyolországi terep kísérletek után Queenslandben rizsföldekre szórják azt szét. A szert a kékeszöld alga gyorsan megszereti, s utána 20 percenként megkettőzi önmagát. Azok a lények, amelyek eddig az algát fogyasztották, most nem győzik tovább. Az alga órák alatt elszaporodik az öböl vizében. Először vegyszereket vetnek be ellene, de hiába. Már másnap kéri a lakosság kitelepítését, a H-bomba bevetését, de az alga két nap alatt elterjedt a parton, már késő volt! Fél év múlva elterjedt az óceánokban, Gaia halálosan megbetegedett.

A népszaporodást is túlzottnak tartotta, „egy napon arra ébredhet az ember, hogy Gaia visszavonul az iszapba és már a mi feladatunk lett a planetáris egyensúly fönntartása.” Újabb könyvében, amelyről alább szólok, a gépkocsi, a láncfűrész és a szarvasmarha-tenyésztés, a „három C” (car, chain-saw, cattle) ellen emelt szót. Önkritikája ugyancsak a következő fejezet tárgya.

Gaia működéséről alkotott véleménye egy vonatkozásban kapcsolódik *Theodore Roszak* eszméihez, amelyről alább lesz szó. Lovelock könyve végén arról írt, hogy mit jelent a szépség élménye az ember számára. Talán az evolúció során alakult ki bennünk az a tulajdonság, hogy az élővilág szépsége örömmel tölt el bennünket, s fájdalmat érzünk a pusztulása láttán? Vagy úgy vagyunk programozva, hogy ösztönösen fölismerjük a körülöttünk lévő élet más formáihoz való viszonyunkban betöltött szerepünket? Az ösztöneinknek megfelelő viselkedésünknek, cselekvésünknek a jutalma a szépség örömteli érzése? Lovelock szerint: „a Gaia-elmé-

let azoké, akik szeretnek sétálni és megállni, csodálkozni, gyönyörködni a Földben és az életben, amelyet hordoz. Azoké, akik tudják, hogy a természetet nem kell és nem lehet meghódítani, leigázni.”

A könyv egésze, és Lovelock ilyen gondolatai nyomán egyre többet esett szó a Gaia-hitű emberekről – például a *Természetvédelem* című lapban, *Csorba László* egy cikkében. E „Gaia-hívók” „gaianusoknak” is nevezik magukat.

Mi ez a Gaia hit? A másokkal való azonosulás, a többi emberrel, minden élővel, az élő és az élettelen természet egészével, a Mindenséggel. A tudatra ébredő Gaiával, azzal a Világegyetemmel, amelyik fel akarja fogni önmagát.

A Gaia-hívók tevékenyen vallják a Gaia-elméletet, mely szerint: „A bioszféra több, mint az élőlények és a környezet együttese: döntő fontosságúak a benne működő kölcsönhatások. Az élő anyag, a levegő, a talaj, az óceánok együttevve összetett, önszabályozó rendszert képeznek, s mindez együtt egyetlen élőlény, Gaia, aki szabályozza a légkör összetételét, a földfelszín hőmérsékletét, a tengerek sótartalmát: önmaga és az ember életfeltételeit.”

5
A GAIA-ELMÉLET
ALKALMAZÁSA
- AZ ÖKOLÓGIA

E fejezet tárgya Lovelock második könyve, a *Gaia korszakai* (The Ages of Gaia), az elmélet alkalmazása, a tanítványok és a követők munkássága és nézetei.

A kötet fő kérdése, miként élhetünk együtt Gaiával? Lovelock úgy véli, hogy kudarcra van ítélve minden olyan szervezet, aki/ami károsítja környezetét, és fölveti a kérdést, hogy ez mennyire vonatkozik ránk, mai emberekre? Szerinte bár Gaia nem eredendően antihumánus, de ameddig mi folyamatosan megváltoztatjuk, károsítjuk a környezetét, ezzel arra készítjük, hogy bennünket egy környezethez jobban illő fajjal helyettesítsen. Csak az a kérdés: meddig túri Gaia, hogy az ember pusztítsa?

Előző könyve óta sokban megváltoztak Lovelock nézetei. „Radikálisabb lettem, mert a tudomány vonakodik elfogadni az új elméleteket” – írja egy helyen. Felsorolja szellemi elődeit, s nagy szeretettel említi többek között *Eugene Odum*-ot, akit újabban egyre többször idéznek az ökológiai mozgalom gondolkodói, s akinek egy fontos munkájáról alább lesz még szó.

Lovelock haragosabb, türelmetlenebb, mint első könyvében, keményen bírálja a mezőgazdasági üzlet vandáljait, akik tönkretették az angol vidéket, kiirtották a sövényeket, a madarak fészkelőhelyét. Hibáztatja a környezetvédőket, akik a városokban főleg az atomerőművek ellen csatáztak s nem vették észre a vidéki élet pusztulását. Mint írja: vissza kell térni a kis, sűrűn lakott városokhoz. A földterület egyharmadát természetes erdővé vagy hangává kell változtatni, azzá, amit a farmerek ma „elhagyottnak” neveznek. Kell terület az üdüléshez is, de az összes terület egyhatoda maradjon kizárólag a természeté.

A freonokkal kapcsolatos nézeteit is újra értékeli. Bár ő határozta meg elsőként a légkörben a freonokat, sokáig nem ismerte fel azok veszélyességét: „Kiderülhet, hogy nagyon helytelenül jártam el – írja –, hogy elleneztem a CFC-k azonnali betiltását... Az 1971-es első méréseim óta 500 százalékkal nőtt a szintjük a légkörben. Érezni a mérgezés első tüneteit. Csatlakozom azokhoz, akik szabályozni akarják...”

Könyve Isten és Gaia című kilencedik fejezetében világnézeti fordulatáról számol be. Diákkorában nem volt vallásos, és lassan jutott arra a meggyőződésre, hogy élni maga is vallásos élmény. Valaha szétválasztotta az életet szent és világi dolgokra, ma már nem tesz ilyen különbségeket. Első könyvének a hatása őt magát is megdöbbenetette: „sejtelmem sem volt arról, hogy vallásos könyvet írok”. Rengeteg levelet kapott s azok kétharmada Gaia vallásos összefüggéseiről szólt. Tudomásul veszi, hogy naiv volt, amikor azt hitte, hogy egy Gaiáról szóló könyvet az olvasók csak tudománynak tekintenek.

Fölteszi magának a kérdést: „Mi az én vallásos hitem? Boldog vagyok azzal a gondolattal, hogy a Mindenségnek olyan tulajdonságai vannak, amelyek elkerülhetlenné teszik az élet és Gaia keletkezését... Hogy miként keletkezett a Mindenség és az élet – ezek kimondhatatlan kérdések”. Ez azonos a *Roszak* féle deizmus-sal, kapcsolódik ahhoz a meggyőződéshez, hogy az élet, az evolúció **szükségszerű**, nem véletlen.

Hadd idézzem tovább: „Valaha istenként imádták a Földet, s hitték: él. A nagy Anya mítosza része a legtöbb ősi vallásnak. Az Anya az élet, a termékenység forrása, ő a halálhozó is, mint a hindu Kali. Valamikor a Menny és a Föld közel voltak egymáshoz. A megismeréssel Isten egyre távolodott tőlünk, térben és időben egyaránt. Egyre inkább csökkent a természet érintése, városlakókká lettünk, elvesztettük Isten és Gaia jelentését, értelmét.” Életformánk is oka hitetlenségünknek: „Miként tudjuk tisztelni az élő világot, ha nem érezzük a friss levegő illatát? Miként csodálhatnánk Istent és a Mindenséget, ha a városok fényeitől nem látjuk a csillagokat?”

Magukat hívőnek és nem hívőnek valló embereknek egyaránt érdemes végiggondolni az alábbi sorait is: „A nagy vallások magjai most a falusi lét utolsó erődjeiben, a trópusi harmadik világban vannak. Másutt Isten és Gaia elváltak egymástól. Mint emberi faj feladtuk gaiái mivoltunkat és átadtuk városainknak, nemzeteinknek a környezet szabályozásának jogát és felelősségét. Élvezzük a

városi életet és birtokolni akarjuk a természeti világot. Autózni akarunk anélkül, hogy beszennyeznénk a természetet. Törekvésünk emberi és érthető, de nem logikus. ... Ülünk a kocsinkban, a rádió a savas esőkről beszél: jusson eszünkbe, hogy személy szerint mi magunk vagyunk a szennyezők. Magunk vagyunk felelősek az erdők pusztulásáért, a *Néma Tavasz*ért, *Rachel Carson* jóslatának beteljesedéséért.” (A falu jelentőségéről *Wendell Berry* és *Helena Norberg-Hodge* is írnak, a 14. fejezetben idézem őket.)

Első könyvében még nem tárgyalja az **önszerveződést**, csak az „egyéb fontos művek” között említi *Prigogine* egy munkáját, de a másodikban fölismeri elméletének fontosságát, eljutva a **szükség-szerű**-véletlen kérdéshez is. *Monod*-val vitázva idézi *Prigogine*-t: „*A véletlen és a szükségszerűség együttműködnek és nem állnak szemben egymással.*” *Jantsch* munkáját is megemlíti (*Az Önszervező Világegyetem*): *az önszervező irányzat mindenütt jelen van, az élet nem véletlen jelenség, hanem elkerülhetetlen következmény.*

Az alábbi sorok alapján mindenki maga döntheti el, hogy Lovelockot hívőnek vagy nem hívőnek tartja. (A hitetlen szó szerintem nem jöhet szóba): „Jelenleg az Istenben való hitem megmarad egy pozitív agnoszticizmus szakaszában. Túl mélyen vagyok elkötelezve a tudomány iránt a hígíthatlan hithez képest, ugyanúgy elfogadhatatlan számomra a hígíthatlan tények materialista világa.”

AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSA – ÖKOLÓGIA

Világszerte, de főleg Angliában sok tudományfilozófiai összejövetelt rendeztek az elmélet alkalmazásáról. Ezek főleg két műhely előadásain kerültek szóba, melyek két folyóirathoz kapcsolódnak. Az egyik szervezője a *Resurgence* folyóirat főszerkesztője, *Satish Kumar*, a Schumacher Kollégium vezetője, a másiké *Edward Goldsmith*, ugyancsak egy neves folyóirat (*The Ecologist*) kiadója.

A *Goldsmith* és *Bunyard* által szervezett összejövetelek előadói jelentős részben szorosán kötődnek a „gaianus” fölfogáshoz. Ezekon többen az antropikus elv alapján fejtették ki, hogy Gaia céltudatosan hozta létre önmagát – Gaia önmagát teremti és alkot-

ja. *Goldsmith* szerint az ökológia Gaia szerkezetének és működésének a tudománya, vizsgálata. Gaia igyekszik a minimumra csökkenteni a véletlen elrendezést.

Az akadémikus tudomány ezeket eretnek tanoknak tartja. *Goldsmith* is mindkét kultúra képviselője, aki nem alkot bölcséleti rendszert – de érdeme, hogy sok területen alkalmazta a Gaia-elméletet. Alaptétele, hogy az evolúció során a gaiai rendszer eléri a legnagyobb állandóságát, alkalmazkodva a változó (például kozmikus) környezethez. Egy 1988-ban közölt írásában 67 pontban foglalja össze Gaiáról és az evolúcióról szóló gondolatait, ezekből idézek néhányat.

1. Az ökológia Gaia szerkezetének és működésének a tudománya, vizsgálata. Ez a holisztikus meghatározás ellentmondásban van azzal a redukcionista meghatározással, hogy az „ökológia a szervezetek és környezetük kölcsönhatása”.

2. Az ökológia a gaiai törvények tudománya. Ezek a törvények nem pusztán statisztikai szabályok, miként a hivatalos tudomány állítja, hanem a gaiai szerkezet és folyamatok *kényszerítő rendjét* jelentik. Ezek megsértésének következményei például a háborúk, öldöklések, szárazság, áradás, éhség, járvány, időjárás-változás.

3. Az ökológia alapja nem egyetlen szakterület. El kell fogadnia *von Bertalanffy* tételét, amiből következik, hogy a gaiai rendszerben minden természeti szint (sejt, szervezet, társadalmak, ökoszisztéma) szerkezetének és működésének törvényei azonosak.

4. Az ökológia holisztikus. Az egyetemeken tanított „individualisztikus ökológia” eltévelyedés, *az ökoszféra több, mint a részek összege*. A részek működésük szerint, célszerűen szerveződtek, megfelelő szerepet töltve be Gaia stratégiájában.

5. Az ökológia alanyi (szubjektív). Goethére hivatkozik: a világ az ember képének a tükröződése, az ember visszatükrözi a természeti **rendet**, ezek elválaszthatatlanok. Az objektív tudomány illúzió, s a tudományos felfedezés lehetetlen az ideákba vetett hit nélkül.

6. Az ökológiai tudás általánosításai *tudatalattiak*. Nem feltétlenül ismerjük metafizikai tudásunk alapjait. Ha tudatunktól, raci-

onális elhatározásainktól függene vérkeringésünk, emésztésünk: egy napot sem maradnánk életben. Ugyanígy nem tudjuk tudatosan szabályozni külső környezetünket sem – csak a megszerzett tudatalatti tudásunkkal. Elvetendő a népszerű tétel, hogy az ember a természetes világ tudatos, ésszerű „gondnoka”.

7. A legalapvetőbb ökológiai tudásunkat intuíció révén szerezzük meg. Nincsen elismert módszer a tudatalatti tudás megszerzésére. Az ilyenfajta tudást bölcsességnek nevezik, s a megszerzéséhez intuíció szükséges. (Ez kapcsolódik Peter Russellhez, akiről alább szó lesz, de akit Goldsmith nem értékelt.)

8. Az ökológia *érzelmi és nem tárgyilagos, ésszerű módszer* a világ vizsgálatára. Úgy tekint a világra, mint a misztikusok, bámulattal, érezve, hogy annak része, s nem kizsákmányolni, hanem dédelgetni akarja azt.

9. Az ökológia a jelenségeket a gaiai hierarchián belüli szerepükkel magyarázza, s nem mint egyedi jelenségeket vagy okokat. Nem fogadja el a newtoni világkép egyoldalú, túlegyszerűsítő, lineáris oksági viszonyát (egy ok, egy okozat).

21. A gaiai rend kritikus, célja az állandóság fenntartása, a környezeti optimum biztosítása, egy bizonyos rendezettség elérése.

22. A gaiai folyamatok *teleologikusak*, nagyon fajlagos irányba hatnak, *céltudatosak*. Ez a redukcionista tudomány számára lehetetlen állítás, aszerint csak az ember lehet céltudatos, s más lények legfeljebb „mintha” azok lennének.

23. Gaia és belső életfolyamatai biztosítják saját erőfeszítéseiről a gaiai rend fejlődését és fennmaradását.

Goldsmith fenti 21. pontjával kapcsolatban érdemes *Prigogine*-t idézni, aki kifejti, hogy az egyensúlyi állapotban az ok meghatározása nem jár nehézségekkel, ott mérhető egyetlen ok hatása. Azonban az egyensúlyi állapottól távol, az instabilitás közelében merőben más a helyzet, nem tudjuk, mit kell számításba venni és mi az, ami elhanyagolható. Az analitikus és redukcionista megközelítés az elemi viselkedésformák egyszerűségére alapozva kíván ítéletet mondani az EGÉSZ működéséről.

A buddhista bölcelet sem fogadja el az egy ok – egy okozat elvű, lineáris gondolkodást, ugyanis minden jelenség az okok hálózatától függ, a **hálózatban** egymástól kölcsönösen függő, együtt létező és szabadon együttműködő erők vannak. (Hayward, 1987.)

A 22. pontban említett teleologikus folyamatokról Goldsmith igen részletesen ír egy későbbi, *Tudományos babonák: a véletlenszerűség kultusza és a teleológia tabuja* című cikkében.

Goldsmith tanulmányában a Tao te Kingen kívül többek között az alábbi szerzőkre, tudósokra, kutatókra hivatkozik: Eugene Odum, von Bertalanffy, Karl Popper, Polányi Mihály, Roszak, Julian Huxley, Kropotkin, Ilya Prigogine.

AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSA – TÁRSADALMI VONATKOZÁSOK (INDUSZTRIALIZMUS ÉS KONVIVALITÁS)

*Alwyn K. Jones*nál olvashatjuk, hogy a Gaia-elmélet szemben áll a jelen társadalomelmélet fő áramlatával – az industrializmus erkölcsi Gaia-ellenes. Kifejti, hogy a gaiai állandósághoz szükséges szabályozók az etikai és spirituális kötelek. A gaiai kölcsönös összefüggés, kölcsönösség, egymásra hatás elvein alapuló eljövendő társadalomnak szüksége lesz arra, hogy feltámassza a régi közösség bizonyos alakjait. Ehhez a szűk pragmatikus szemlélet nem ad segítséget. (Erről a kérdésről a 14. fejezetben írok.)

*Jones Ivan Illich*et idézi, aki szerint a technokrata elit gyors növekedése annyit jelent, hogy az intézményeket egyre inkább a hivatásosok ellenőrzik, akik kisajátítják a társadalmi képzeletet, megállapítják a hiteles szabványokat, hogy mi az érték, és hogy mi valósítható meg. Az intézmények megszüntetik az ember azon jogát, hogy meghatározza saját szükségleteit. Az egyeduralkodó óriásvállalatok tevékenysége miatt az emberek már azt hiszik, hogy a szomszédokat csakis kólával lehet oltani. De egyeduralkodó intézményeket jelentenek Illich számára az egészségügyi és oktatási rendszerek is. Ilyet teremtett meg a Ford vagy a General Motors, akik révén a legtöbben nem látnak maguk előtt más közlekedési le-

hetőséget, mint a gépjárművet. Ez a központosítás, kisajátítás az iparosítási folyamat lényeges jellemvonása. (1973-ban még nem beszéltünk globalizációról.)

Illich: „A gépek csak bizonyos határok között szolgálunk, azon túl újfajta rabszolgaságot valósítanak meg. Az oktatás csak bizonyos határokon belül segítheti elő, hogy az ember összhangban éljen mesterséges környezetével, az iskola, a kórház és a börtön túl vannak ezeken a határokon. Ha egyszer ezeket a határokat felismertük, lehetőségessé válik a személyek, az eszközök és egy új közösség közötti hármasszorzat megfogalmazása. Egy ilyen társadalmat, amelyben a modern technológiák az egymáshoz kapcsolódó személyeket és nem a vállalatok irányítóit szolgálják, »konviviálisnak« nevezem.” A konviviális társadalomban nincsen lehetőség a hatalom kiterjesztésére és a szükségletek intézmények általi meghatározására, az igen távol áll a mai ipari társadalmaktól. A konvivialitás a modern ipari termelékenység ellentéte. A személyek közti autonóm és kreatív kapcsolatot jelenti, a személyek és a környezet ilyen kapcsolatát és belső etikai értéket, egyéni szabadságot a személyes kapcsolatokban. A konvivialitás Gaiához igen közel álló fogalom.

AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSA – KÖRNYEZETI NEVELÉS

Csak röviden idézem – de fontosnak tartom, mert igyekszem a zöld tanítók körét minél teljesebben bemutatni – *Donella Meadows*, aki a gaiai tanokat a környezeti nevelés vonatkozásában alkalmazza. Néhány alaptételt idézek *Százszor avatva: kulcsfogalmak és esettanulmányok a környezeti nevelésben* című a könyvből, amely magyarul mindenkinek a rendelkezésére áll:

„Az élőlények a következő mély és misztikus minőségek alapján csoportosíthatók: élet, tudat és öntudat. Csak az emberi lények rendelkeznek mind a hárommal, ami különös felelősséget ruház rájuk a többi élőlényel való sáfárkodás tekintetében.

1. Anyagot nem lehet sem létrehozni, sem megsemmisíteni. A bolygó anyaga a bolygón marad, a Föld és a Nap energiájának a ha-

tására folyamatosan átalakulóban van. A környezetvédő azt tartja: „Nincsen olyan dolog, hogy ingyen ebéd”. „A dolgokat nem lehet »valahová« eldobni”.

2. Az élethez szükséges anyagok – víz, szén, oxigén, nitrogén stb. – állandó élettani és vegyi körökön haladnak át. Az emberek csak most kezdik megtanulni, hogy miként lehet összetett, termelékeny ipari gazdaságot tervezni, amely követi a bolygói körfolyamatokat.

4. A bolygói körök természetes ereje az emberéhez viszonyítva hatalmas. Ingyen szolgálhatnak bennünket. Könnyebb velük, mint ellenük dolgozni. Például a mikrobák, a napfény és az oxigén milliányi tonna szerves hulladékot tisztítanak meg a folyókban; a természetes ragadozók több kárt okozó lényt pusztítanak el, mint a növényvédő szerek és nem hagynak hátra maradékot a növényben stb.

Az összetett rendszerekről:

1. Minden **kapcsolatos** minden mással.

2. A rendszer több, mint a részei összege: a célok és a kapcsolatok határozzák meg.

3. A rendszerek egymáshoz kapcsolódó raktárakból és áramlásokból épülnek fel; más a megújuló és meg nem újuló források szerepe.

4. A rendszerek hierarchiákba rendeződtek, minden máshoz kapcsolódik, de nem egyenlő erősen.

5. A természetes rendszerek finoman összehangoltak, állandóak és rugalmasak. A sokféleség növeli ezt a rugalmasságot.

AZ ELMÉLET ALKALMAZÁSA – GAIÁ TUDATA, A KÖVETKEZŐ EVOLÚCIÓS LÉPÉS

A Gaia-elméletre hivatkozik, de az eddig említettekénél sokkal messzebb megy *Peter Russell*. A szerző fizikával és pszichológiával, tehát természet- és szellemtudományokkal egyaránt foglalkozott, s hosszú időt töltött Indiában *Maharishi Mahesh* jógi tanítványaként, ugyanakkor nagy, ismert cégek tanácsadója volt. Egyet-

len általam ismert könyve azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy kialakulóban van-e a gaiai tudat, és van-e szerepe ebben a transzcendentális meditációnak és/vagy a számítógépes hálózatoknak?

Russellra erősen hatottak *Teilhard de Chardin* munkái, valamint a Gaia-elmélet. Határozott meggyőződése, hogy az evolúciónak iránya van: Gaia, sőt a Kozmosz tudatosodik. (Fentebb írtam arról, hogy Teilhard szerint a tudat kozmikus jelenség.)

Abból indul ki, hogy az ipari országokban egyre gyorsuló ütemben alakult át a foglalkozások aránya: mezőgazdaság – ipar – szolgáltatás, információ. Az Egyesült Államokban a lakosságnak ma már csak 3 százaléka foglalkozik élelmiszer-előállításal, iparral is egyre kevesebben, sokkal többen információ-előállításal. *Az emberek között egyre szorosabb a kapcsolat, számítógépes hálózatokon keresztül* (1982!).

Russell nagyon szereti/szerette a hálózatokat. Mai véleményét nem ismerjük, nem tudjuk, hogyan vélekedik például a világhálóról. Ma már tudjuk, hogy ez a hálózat mennyire kevésbé segíti elő egy Russell által áhított, ökológiai tudat kialakítását – sokkal inkább szolgálja a globalizációt. A hálózatot annyira fontosnak látva nem foglalkozik például a tévé káros szerepével (vö.: *Karátson Gábor: A tévé a sátán műve*, vagy *Jerry Mander: Négy ok, ami miatt meg kell szüntetni a tévét...*), illetve az egész tömegtájékoztatás félrevezető, agymosó jellegével. 1982-ben, amikor Russell a könyvét írta, még *Noam Chomsky* is csak a nyelvtudománnyal foglalkozott, és nem a tömegtájékoztatással. (A világhálón [még?] elolvashatók Mander vagy Chomsky művei is...)

Lovelock szerint Gaia nem tudatos, de intelligens és mi emberek Gaia idegrendszeré vagyunk, Russell nézetei ezt meghaladják, szerinte az emberi faj Gaia tudatává válik. Azonban ahogyan sejtjeink sem tudnak szándékainkról, érzéseinkről, úgy mi sem tudunk még semmit a szervezetünk feletti szervezetről. Úgy gondolja, hogy új fölismerésünket elősegíti a veszélyhelyzet, a válság.

Russell nem elemzi Teilhard derűlátó fölfogását, de lényegében elfogadja, hogy a tudatosodás jó. Nem foglalkozik azzal, hogy

az ember tudatosan választja a rosszat, bár megemlíti, hogy a műszaki lehetőségek elősegíthetik a tudatosodás mellett a pusztulásunkat is. Számára a közös tudat kialakulásához nem egyetlen, vagy nem első eszköz a számítógépes hálózat. Indiai tanulmányai elmélyítették azt a meggyőződését, hogy minél több embernek el kell jutni a megvilágosodáshoz, ami egy új tudatállapotot jelent, a világ egészével való azonosulást. („Száz megvilágosodott elegendő volna az egész emberiség tudatváltásához.”) Olyan kísérletről is beszámol, hogy egy városban néhány ember heteken át az erőszakról meditált, s a városban mérhetően csökkent az erőszakos cselekmények száma.

Russell gondolataiba nehéz volna belemagyarázni olyasmit, hogy a közös tudat a globalizációt, a nyelvek és kultúrák egységessé válását jelenti. Ő maga nem ír erről, de az egész könyv szellemileg ellentétes ezzel. A közös tudat sokkal alapvetőbb, eszmeibb, erkölcsi síkon alakul ki, nem az egyforma életmód, „fogyasztódi” jelenti azt.

Bár természettudós is, ismeri a tudományos megismerés korlátozott voltát. Sok ismeretlen jelenségre hívja föl a figyelmet, például a Sheldrake-féle morfogenetikus terekre, vagy a Simonton házaspár által leírt rák-pszichoterápiára.

Talán érdekes ezekről néhány mondatot írni. *Rupert Sheldrake Az élet tudománya* (A New Science of Life) című könyvében leírja, hogy léteznek kevésbé vizsgált és láthatatlan szervező terek, mezők. Ha egyes jelenségek (természeti formák, állati vagy emberi viselkedési mintázatok, felismerések) létrejönnek, akkor az egész bolygónkon elősegíti azok újbóli, ismétlődő megjelenését. Jól ismert jelenség, hogy ha vegyészek egész sora hosszú időn át kísérletezik egy elképzelt molekuláris szerkezet előállításával, az első sikeres létrehozatal, kikristályosítás után az hirtelen sorra másoknak is sikerül – sok ezer kilométeres távolságban az első kísérlet helyétől. Talán ezen terekkel magyarázható, hogy az öreg kakukkok elmennek Afrikába, s a fiatalok egy hónap múlva követik őket, pontosan oda repülve, ahová az öregek. Végeredményben

Sheldrake alakító (alakot képző) okság elmélete szerint – a morfogenetikus tér oki szerepet játszik a rendszerek alakjának kifejlődésében és fenntartásában, az összetettség minden szintjén.

Carl Simonton és Stephanie Simonton rákkutató orvos és pszichológus felesége súlyos daganatos betegeket kezelt önsugallati módszerrel – a neves *Science* című tudományos hetilap is közölte A rák pszichoterápiája című dolgozatukat. (Könyvük magyar nyelven is megjelent.)

Russell jövőképe kissé derűs volt, azonban leszögezte, hogy saját derűs jövőképei ugyan segítenek kilábolni a válságból, bár nem biztos, hogy ez sikerül: teljes összeomlás is bekövetkezhet.

Lehet, hogy milliárdnyi tudatos Gaia alkotja a Kozmosz tudatát? Könyve végén ezzel a kérdéssel, s a kozmikus evolúcióval foglalkozik. „Ha a magfizika finomszerkezetének állandói csak csekély mértékben mások lennének, a hidrogén lassabban vagy gyorsabban alakulna át héliummá. Ha lassabban, akkor a Mindenség főleg hidrogénből, ha gyorsabban, akkor főleg héliumból állna. A ma ismert csillagok egyik esetben sem jöttek volna létre. Ha az elektron és protontömeg aránya csak 1 százalékkal más lenne, nem jöttek volna létre összetett molekulák. Ha az atomi részeket összetartó nukleáris erők több mint 2 százalékkal mások lennének, nem keletkeznének nehéz elemek, nem lenne alapja az életnek. Ha a nehézkedési erő egy kicsivel nagyobb lenne, nem lenne a szupernóva keletkezéshez vezető hő-instabilitás a csillagokban és nem alakult volna ki az anyag evolúciója. Ha csak néhány tényező megváltozna, az ismert Mindenség nem létezne. Mindez csupán szerencsés véletlenek láncolata? Vagy a Mindenség, akár Gaia, úgy van megalkotva, hogy élő szervezetek evolválódhassanak?

Évmilliárdok alatt a 10^{10} tejútrendszer a Mindenségben nem csak tejút-nagyságrendű óriáslényekké fejlődik, hanem ezek érintkezni kezdenek egymással, s egymásra hatni, s elérhetik az evolúció célját: az egyetemes szervezetfeletti szervezetet. Ezt a hetedik evolúciós szintet, amelyet Brahmának nevezhetünk, az indiai szó után, amely a Mindenség egységét jelenti.

Ha valóban ez az evolúció célja, akkor az egész folyamat körré zárulhat: energia, anyag, élet, tudat, gaiák, tejutak és végül egyesülés Brahmannel. A teljes differenciálatlanságtól a teljes integrációig. Brahmantól Brahmanig.

Lehetséges, hogy a Mindenség magába hullik vissza. És aztán? Ez volna a vég? Vagy csak a Mindenség egyetlen körének a vége?

Talán újabb ősrobbanás következik és az evolúció újabb láncolata. Talán a következő Mindenségben a fizikai állandók igen kis mértékben mások lesznek, s egy kicsit más lesz a fejlődés. Minden kör egy új kísérlet lehet, az előző javulása, az evolúció evolúciója. Brahman minden új körben újra testet ölt (reinkarnálódik), s egyre tökéletesebb lesz. És a végcél Mindenségről Mindenségre a Brahmanok megvilágosodása, a tökéletes Mindenség.”

Grandpierre Attila, a jó nevű fizikus, csillagász tudományos számításai egybecsengenek Russell kozmikus Gaia-tanával. Arra mutatnak, hogy „...a Nap energiatermelésének szabályozása részben a Napon kívüli tényezőkre vezethető vissza ...a Nap olyan tevékenységet folytató rendszer, mely tevékenység alaptermészetéből következik, s amely alaptermészet lényegi összeköttetésben áll a bolygórendszerrel, mert ezek hatása, árapályereje képes a Nap energiatermelését vezérelni, egyfajta kozmikus távvezérléssel, akkor lehet, hogy a csillagvilág is hasonló elven működik s vele az univerzum egésze. ... És itt már nincs megállj, számolnunk kell azzal, hogy az élővilág és az ember természetének egy lényeges része is kölcsönhatások által adott, egyfajta kozmikus távvezérlés által...”

A szerző nem tudományos fantasztikus irodalmat ír, tétélelt tudományosan igazolt tényekkel támasztja alá.

(A Gaia-elmélet egy további, ököpszichológiai alkalmazása a 7. fejezetben olvasható.)

6
ÖNSZERVEZŐDŐ
KÖZÖSSÉGEK – FIATAL
ÉS ÉRETT TERMÉSZETI
RENDSZEREK

A természetről két ellentétes, de egyaránt visszás véleményt is hallhatunk:

1. *Legyőzzük, nem vagyunk a része, uraljuk.* Ezt a nézetet ugyan ősidők óta vallották egyes népek, társadalmak, de újabb időkben, főleg a nyugati világban mind általánosabbá vált. Már *Descartes* azt mondta: „Én gondolkodom, és ők, az állatok és növények ezt nem teszik. Mi vagyunk az urak és úgy használjuk őket, ahogy nekünk tetszik.” (*J. van Klinken* idézi.) (A 8. fejezetben szó lesz erről.)

2. A másik nézet szerint része vagyunk, *a társadalomban érvényesülnek a természet törvényei.* Ez ugyan tetszetősen hangzik, de valójában furcsa visszavetítést jelent. A társadalom pusztító, öldöklő voltát azzal magyarázzák és igazolják, hogy a romboló jelenségek az emberiség természetéből következnek. A szociáldarwinizmus tana szerint a társadalmi versengés, vetélkedés, a létért való küzdelem természeti lényünkéből következik és szükségszerűen jelen van az emberi társadalmakban is. Ez a tan kihangsúlyozza a vetélkedést, a harcot, és nem veszi tekintetbe, hogy a természetben a vetélkedéssel azonos fontosságú az együttműködés: a kettő egymáshoz kapcsolódva működik.

A második fejezetben szó volt a kozmikus **rendr**ől. De vajon ki zavarja meg a rendet, ki csinál rendetlenséget? A válaszuk: a rendetlenség *állandó* oka az ember. Tevékenysége nem új keletű. Már az ősi, a mezőgazdaságot sem ismerő ember is szeretett tűzzel vadászni, a földművelés még nagyobb pusztításokkal járt. Az ember gyakran túllépte saját területének eltartó képességét. Ahogyan nőtt a tudása és a műszaki lehetőségei, kellő bölcsesség hiányában egyre pusztítóbbá vált a tevékenysége. (Nem tagadhatjuk a természeti jelenségek szerepét sem: földrengések, szökőárak, meteorbecsapódások, jégkorszakok, azonban ezek hatásai egyes kivételektől eltekintve visszafordíthatók.)

A törzsi, gyűjtögető-halász-vadász népek még összhangban éltek a környezetükkel – a bajok a földműveléssel kezdődtek. Létrejött egy káros kör, az egyre több élelem, egyre több ember, a népességrobbanás köre. Ezt újabb és újabb olyan ugrások követték,

amelyeket szeretnek „fejlődésnek” nevezni. (Ipar, közlekedés, informatika.)

Ha rendetlenség van, ha bajok vannak: újra kell tanulni a leckét! Honnan lehet tanulni? A természettől, amely évmilliárdok óta jól működik. (Nem szükséges és nem is lehetséges barlangokba költöznünk, hanem a természet működésének elveihez, módszereihez kell visszatérnünk.)

A TERMÉSZETI RENDSZEREK MŰKÖDÉSE

Mit kell megtanulni a természettől? A biológiai „érett rendszer” sajtoságait. Ez a fogalom *Eugene Odum*tól származik.

Odum munkáiban megalkotta az ökológiai rendszer fogalmát, ami alatt egy adott terület szervezeteiből felépülő, a fizikai környezetével kölcsönhatásban álló biológiai szervezeti egységet, **közösséget** ért. Foglalkozott a *szukcesszió* fogalmával is – ez az ökológiai rendszer összetételének egyirányú változását jelenti, amely során a vetélkedő szervezetek, főleg a növények válaszolnak a környezeti feltételekre és módosítják azt. Odum szerint az ökológiai szukcesszió három fontos sajátossága:

- 1) a **közösség** fejlődésének az iránya előre meghatározható;
- 2) a szukcesszió a közösség által létrehozott környezeti változások eredménye, azaz a szukcessziót a közösség szabályozza, bár a fizikai környezet meghatározza a változás mintázatát és a fejlődés határait;
- 3) a szukcesszió egy stabil ökoszisztémában tetőzik, amelyben a rendelkezésre álló energiaáram tartja fenn a maximális biomasz (vagy információ) tartalmat és a szervezetek közötti szimbiotikus **kapcsolatot** (együttélést). A szukcesszió stratégiája mind rövid, mind hosszú távon: növelni a fizikai környezet feletti ellenőrzést vagy eljutni egy olyan viszonylag állandó egyensúlyi állapothoz (homeosztázishoz), amely a legnagyobb védelmet nyújtja a fizikai környezet zavaraival szemben. Ez a cél (a legnagyobb védelem) – Odum szerint – gyakran összeütközésbe kerül az ember legnagyobb termést, hozamot elérni akaró tevékenységével.

	Fiatal rendszerek	Érett rendszerek
A termelés és a fogyasztás aránya	Kisebb vagy nagyobb mint egy	Egyenlő eggyel
	Termelés	Megőrzés
Energiahatékonyság Sokféleség	kicsi kicsi vetélkedés növekedés	nagy nagy együtműködés „állandóság”, önszerveződésen alapuló jó belső szabályozás

Ezek után írja le, pontokba foglalva a fiatal és érett rendszerekre vonatkozó megállapításait, amelyből csupán négy dolgot emelek ki. (Lásd táblázat. A teljes táblázat megtalálható: *György L.: Fiatal és érett rendszerek – Vetélkedés és együttélés a társadalomban* című, a *Helyzetben* megjelent írásában.)

Van egy nézet, amely szerint a természet tökéletesen gazdálkodik. Odum úgy gondolja, hogy csak az érett rendszer.

1. Az *érett rendszer takarékos*, nem pocsékol, mindennek helye van benne. A termelés és fogyasztás aránya, hányadosa a fiatal rendszerben $nem = 1$, az érett rendszerben $= 1$. Az élő anyag/energia aránya a fiatal rendszerben kicsi, az éretten nagy. Az érett rendszer mindent fölhasznál, ha van hulladék, azt jól elhelyezi. (Ugyanis a kőolaj, a szén is hulladék, az uránium is.) A bőség és „pazarlás” az utat kereső, fiatal rendszerekre jellemző, ha egyáltalán pazarlásnak lehet nevezni azt a bőséget, melynek ott feladata van.

2. Az érett rendszerben sokféleség van, a fiatalban kevésbé. Egy rendszer annál sérülékenyebb, minél inkább hiányzik belőle a sokféleség. (Gondoljunk a mezőgazdasági monokultúrákra, vagy egészen más síkon, egy-egy ország gazdasági egyszínűségére.) A sokféleség a fennmaradás feltétele.

3. Az érett rendszerben nagyobb súlya van az együttműködés-

nek (a vetélkedés mellett, amelynek a szerepe természetesen vitathatatlan). Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy milyen fontos az együttműködés (görögül szimbiózis). *Lewis Thomas* kifejti, hogy „Önállóan nem is létezőnk. A sejteinkben található és az azokat oxidáló energiával ellátó mitokondriumok az ősi baktériumok utódai, ott ragadtak sejteinkben, a mienkétől teljesen eltérő DNS-ükkel és RNS-ükkel másolják önmagukat. Nélkülük nem tudnánk mozogni, élni. A növények nem sokra mennének kloroplasztjuk nélkül, amelyek a fotoszintézist végzik, s ugyancsak önálló lények, saját genomjukkal. ... Az ostorszervek és csillók spirochaeták voltak valaha. Ezeket nagyobb sejtek bekebelezték és azóta ott vannak, körülbelül egymilliárd éve...” Arról is olvashatunk, hogy a legtöbb baktérium számára halálos kockázatot jelent, hogy betegséget képes okozni. Ott élnek üregeinkben, bőrünkön, velünk együtt. Másutt: „Nincsenek magános, szabadon élő lények, az élet minden alakja függ a többitől.”

A *vetélkedéssel* kapcsolatban el kell választani egymástól a *ragadozó* viselkedést, és az úgynevezett *agressziót*.

*Lorenz*től megtanulhatjuk, hogy az egy fajhoz tartozó egyedek természetes körülmények között általában nem pusztítják egymást. A szaporodásért, a táplálékért, az élettérért küzdenek és ezért van *agresszió*. Ez egy *szertartásos*, szabályosan lezajló küzdelem, ahol általában a vesztes el tud menekülni. A küzdelem megadásig megy. A hím kobra nem marja meg a másikat, mert egy genetikusan kialakult belső gátlás ezt lehetetlenné teszi. (Mesterséges körülmények között, ketrecbe, víztartályba zárva ezek a szabályok nem érvényesülhetnek.)

*Dawkins*ről és elméletéről már volt szó. Álláspontja szélsőséges, egyoldalú, mintegy megszemélyesíti a géneket, szerinte önzetlenség nem létezik. A vele vitatkozók szerint nem a gén a fontos a természetben, hanem a faj, az evolúció.

4. A fiatal rendszerre inkább jellemző a *növekedés*, az érettre az „*állandóság*”. (Ez természetesen csak viszonylagos, ezért az idézőjel – főleg alkalmazkodóképességet jelent.) Az érett rendszerben a

törvényeket betartják és betartatják, érvényesül egy belső szabályozás. Az élővilágban a törvények be vannak építve a genetikai állományba, ezeket nem lehet megsérteni. A törvények igen sok nemzedék alatt alakultak ki és szabályozzák a rendszer működését. Ennek a szabályozásnak az alapja az **önszerveződés**, amelyről a 2. és 3. fejezetben már esett szó.

5. Végül egy nem Odumtól, hanem másoktól származó, de ide tartozó gondolat: az érett rendszerben nincs hierarchia, központosság. Az oroszán csak a mesében az állatok királya, s Akela sem tör világalomra, még a szomszéd falka vezére sem akar lenni – csak kellő teret akar a népének.

Az érett rendszerekkel kapcsolatban kell megemlíteni a huszadik század első felében élt és méltatlanul keveset idézett *Raoul H. Francé* nevét. Az osztrák születésű, sokáig Magyarországon, majd Németországban élő és dolgozó biológus az ökológiai rendszerek, elsősorban az erdő egészéről, rendszeréről ír, tudatosítva, hogy az erdő nem fák összessége, hanem „életközösség, szervezet, melyben a növények és állatok elszakíthatatlanul nagyobb egységbe olvadtak.”

MIKÉNT ÉRVÉNYESÜLNEK ODUM TÖRVÉNYEI A TÁRSADALOMBAN?

Odum maga is utalt rá, hogy az ember és a természet viszonyának tanulmányozásánál igen fontos az ökológiai szukcesszió alapelveinek megismerése – ez ugyanis elősegítheti a jelen környezeti válság megoldását. (1969!) Feltételezte, hogy az ökológiai rendszerek és a társadalom fejlődése között párhuzamok találhatók. Az alábbi összevetés azonban javarészt tőlem származik.

Kétféle társadalomról kell beszélnünk, de jobban csak egyet ismerünk: a sajátunkat. Az pedig minden vonatkozásban a fiatal rendszer sajátosságait mutatja.

1. *Takarékosság* a mai nyugati társadalmakban biztosan nincs. Csak irodalmi művekben, idős emberek elbeszéléseiben létezik egy olyan világ, ahol a fogyasztási cikkek tartósabbak voltak, ahol

nem dobtak ki mindent, hanem a tárgyakat megvarrták-megfoltózták-megjavították. A mai fogyasztói társadalmakra a tiszavirág életű tárgyak, pazarlás, a források pusztítása, a hulladéktermelés jellemző. Mintha „rontás-időzítő” szakemberek dolgoznának a vállalatoknál.

2. *Sokféleség, azaz változatosság* csak látszólag van. A kirakatokban ugyan sokféle holmit látunk, de gondolkodni egyformán illik. Egyformán kell – a legújabb divat szerint – öltözni, táplálkozni, kutyát tartani, kocsival járni, kólát inni, s mindenekelőtt fogyasztani. Ahogyan a Gazdaságkor (vö. *Czakó Gábor*) megkívánja. (Ennek az uniformizált világnak tart tükröt *Werner Herzog Kaspar Hauser* című filmremeke.)

A nemzetek feletti vállalatok által irányított „tájékoztatási eszközök” szabják meg viselkedésünket, tudatunkat, politikai nézeteinket. (*Noam Chomsky* foglalkozik rendszeresen ezzel a kérdéssel.)

Az ideális érett társadalmat *kulturális sokféleség* jellemzi, ahol nem csak egyetlen eszme létezik, hanem *választani* tudnak az emberek, s nem bélyegeznek meg senkit, ha másként gondolkodik, másban hisz. (Az erkölcsi korlátokra itt nem térek ki: nyilván nem csinálhat mindenki azt, amit akar.) A választási lehetőség azonban önmagában nem elég, ehhez ismeretek, *tájékozottság* is kell. (Látszólag ezt a célt szolgálják a hirdetések, azonban korántsem tájékoztatnak, sokkal inkább befolyásolnak, az egyenízlésre, -szokásra ösztönöznek.)

3. Az *együttműködés* sokkal kevésbé jellemző társadalmainkra, mint a vetélkedés, a háború, az elnyomás. Azonban a vetélkedés és a háború nem örökletesen belénk ültetett, hanem kulturális viselkedés. Mit mond erről *Fritjof Capra*? „Az élőlények közti viszony lényegében együttműködés. A vetélkedés az együttműködés keretei között valósul meg. A szociáldarwinizmus kizárólag vetélkedést, harcot, pusztítást lát maga előtt. Ez a filozófia törvényesíti a kizsákmányolást és a technológia környezetpusztító hatását. E nézet tudományosan nem igazolt, nem veszi figyelembe az összerendező elveket. A szélsőséges agresszió, a vetélkedés, a romboló vi-

selkedés főleg az emberi fajra jellemző kulturális jelenség és nem az emberi fajban benne rejlő módon meglévő dolog”.

4. Az emberi társadalmak törvényei *nem örökletesen meghatározottak*, hanem társadalmilag, kulturálisan alkotott szabályok, tehát más a helyzet, mint a természetben. A természetes **belső szabályozás** ma a legtöbb társadalomban hiányzik, s a társadalmi szabályozás általában nagyon rosszul működik. Mindenki másokat akar „szabályozni”: katonai erővel, bombákkal, anyagi és piaci erővel, kölcsönök adásával, ami mindig annak jó, aki adja.

Önszerveződésen alapuló **belső szabályozás** csak kis közösségekben létezik, például a törzsi társadalmakban.

5. *Hierarchia?* A természettől csak a kis egységek hierarchiáját tanulhatjuk meg. A társadalmakban viszont állandó a törekvés a nemzeti, nemzetek feletti, földrészekre kiterjedő, illetve világuralomra. Korunk eszméje a globalizáció. Ez a rendszer azonban látható módon nem működik. A nagy és erős birodalmak, a nagy városok összeomlottak, de közben a falvak népe önellátó módon fennmaradhatott. Még ha föl is égették házaikat, akkor is visszajöttek az emberek és újra elkezdték élni a központoktól, hatalmaktól nem függő életüket. Erről *Lewis Mumford Patrick Geddes* sorait idézi *A gép mítosza* című 1986-os könyvében: „Városka volt már Musselburgh / Amikor Edinburgh még nem, / És városka lesz még Musselburgh, / Amikor Edinburgh már nem.” Ma válság van, a nagy államok, a birodalmak sem kerülhették vagy kerülhetik el a sorsukat. Kis egységekből álló **önszerveződő közösségek** rendszere felé, talán a városállamok felé haladunk – efelé megy a világ, és nem az Európa-ház felé, ami szörnyű tévedés. Lehet, hogy 10-15 év múlva Bretagne, Québec, Korzika, Skócia, Padánia önálló lesz, közelebbi területekről nem is szólva. Természetesen lesz, mert szükséges a kapcsolat a kis egységek között, de nem egy ilyen, vállalatok által keményen központosított, egy nyelvet beszélő, egyenruhába öltöztetett világ.

Az emberi társadalmak nem maradandók, csak az uralkodók dicsőségére emelt piramisaik, az elásott sugárzó hulladékaik, le-

bonthatatlan klórvegyületeik. „Kultúráik” rövid időre szólnak, nem veszik föl a versenyt a természetben, az ősi népeknél gyökeröző őshagyományyal.

A mai társadalmak nem érett rendszerek (a hanyatló birodalmak semmiképpen sem azok). Goldsmith szerint a *fiatal rendszer* gyorsan változó, individualista, vetélkedő, amelyben a „nagy egész” kevéssé jelent kényszerítő erőt, csak a külső kényszer hat rá, gyakran jellemzi az agresszivitás. Ezzel szemben az *érett szakaszban* lassúbb a változás, a részek közti együttműködés az egész szolgálja, megvalósul a **belső szabályozás**. Felteszi azt az izgalmas kérdést, hogy van-e, volt-e olyan emberi társadalom, amely az érett rendszerek sajátosságait mutatja? Véleménye szerint *csupán a törzsi társadalmak ilyenek*. Igaz lehet ez a takarékoság, a belső szabályozás vonatkozásában, sok esetben az együttműködés tekintetében is, de kérdéses, hogy ez a sokféleség, a különbözőség vonatkozásában is megállja-e a helyét. A törzsi népeknél nemigen van többféle nézet, hit, vallás, erkölcs, ami persze nem baj. Kérdés, hogy valóban szükségük van ilyen sokféleségre? A saját társadalmunkban már fontos ez – ha az a bizonyos másság nem sért senkit. („Másnak lenni – senkinek sem ártva”, írta Roszak.)

A törzsi népek úgy tudtak és úgy tudnak még ma is fennmaradni, hogy szabályozott, hagyományos életet élnek. Ha ezt fölborítjuk, akár Bali szigetén, az Orinoco mentén, vagy Ladakhban, eszközeinkkel, termékeinkkel, életmódunkkal, vagy egy úgynevezett szellemi sokféleség nevében – tönkretesszük, pusztulásra ítéljük őket. Nekik kell megválasztani, hogy miként akarnak élni.

Valaha csak érett társadalmak léteztek, ma egyre kevesebb az ilyen. Az emberiség az éretlenség felé halad: egyre pazarlóbb, vetélkedőbb. Feltehető, hogy ennek a folyamatnak az iránya megváltozik. Ha elfogadjuk *Teilhard* evolúció-fölfogását, akkor nagy vagy kisebb megrázkódtatás után, de meg kell változni az iránynak. Ha nem – Gaia újfajta tudattal kísérletezhet, például a delfinekével.

Létezhet-e globális érett rendszer és milyen? Az csak az **ön-szerveződő közösségek együttműködő rendszere, hálózata** lehet. Kis egységekből áll: falvakból, kis városokból, amelyek nyelve, kultúrája, erkölce, életmódja, szokásai meghatározottak és viszonylag állandók. Ugyanakkor a közösség tagjai nem élnek a világ többi részétől elszigetelten, van tudomásuk más életről, gondolkodásról, és van lehetőségük arra, hogy adott esetben más közösséget, csoportot, életvitelt válasszanak maguknak.

Bizonyos, hogy a törzsi népeken, kis természetközeli csoportokon belül is létezik sokféleség: a természet, a környezet változásai. Évszokról évszakra más és más lesz táplálkozásuk, táncuk, énekük, szertartásuk, szeretkezésük, más és más íze lesz a gyümölcsnek, amit a fáról szedtek, mindig más lesz a víz sodra a patakban, ahol úsznak, mások lesznek – évről évre – örömeik, bánataik. A mi társadalmunkban viszont a tudati-lelki-gondolati sokféleség pótlékai az árucikkek, a fogyasztható termékek, az ostoba játékok, a bevásárlóközpontok kínálata, melyek elfedik a valódi örömeket és bánatokat. (Lásd összefoglalva a táblázatban.)

*

Fölvetődik a kérdés, hogy *valóban szerves részei vagyunk-e a természetnek*, teljes egészében érvényesek-e ránk annak szabályai? Igen, mert nem tudunk élni a természet adta oxigén, víz, táplálék nélkül. *A természet törvényei az emberekre is vonatkoznak.* Azonban olyan természeti lények vagyunk, akik az evolúció során *tudathoz jutottunk, választási lehetőségünk van*, s magatartásunk genetikusan nem szabályozott, szükségünk van egy nagyon emberi dologra, az erkölcsre, ami azonban nem velünk született, ökológikus, a fennmaradást, az evolúciót szolgálja.

Az erkölcsnek vannak természetes gyökerei. Erkölcsi tanaink megfogalmazásához meg kell keresnünk az emberiség közös tudattalanjában rejtőz, de meglévő, a Kozmosz törvényei által megszabott, s az ipari korban egyre jobban megtagadott ősi törvénye-

Fiatal társadalom	Érett társadalom
Pocsékol, forrásokat pusztít Hulladékot termel	Takarékos A hulladékot felhasználja vagy elhelyezi
Egyöntetűsége törekszik Agymosás	Kulturálisan sokféle Választási lehetőség, tájékozottság
Inkább vetélkedő Szabályozatlan (válságok), illetve külső szabályozás	Inkább együttműködő Jó belső szabályozás
Központosítás „Nemzetállam”, birodalom	Helyi döntések, gazdálkodás „Aranykor”
Fogyasztói, „eldob” társadalom	Törzsi, közösségi társadalom, falusi közösség
Jelen „Gazdaságkor”	Múlt és lehetséges jövő „Harmadik út” (vö. 13. fejezet)

ket, amelyek az evolúciót szolgálják. Erről szól az ökopszichológia tana, amely a következő fejezet tárgya, mely részletesebben ír a törzsi társadalmakról, melyeknek szokásai, szabályai, erkölce a fennmaradásukat szolgálta. Igen sok népnél kialakult egy törzsi vallás, amelyek törvényei arról is rendelkeztek, hogy miként kell élni, hogy mi az ember hivatása, mi a dolga a földön. Ezek a kultikus törvények voltak ennek az érett rendszernek a belső szabályozói. E vallások ökológiai üzenete már a 8. fejezet témája.

Mit tehetünk mi, ma élők az emberi élet megmentéséért?

Ha a tudatunk nem változik meg, menthetetlen a világ. Ha csak másokra mutogatunk, ha nem azonosulunk másokkal, a minket követő nemzedékekkel, ha nem tudatosítjuk magunkban, hogy másként kell élni, és nem akarunk másnak példát mutatni: *feladtuk.*

Van-e értelme az egyéni cselekvésnek? „Ha vége is lenne holnap a világnak, én ma mégis ültetnék egy almafa csemetét” –

mondja Luther. Látjuk-e a hatásait annak, hogy elültettük az almafa csemetéket? Lemérhető-e ez? Teljes bizonyossággal: nem. De vannak korszakok, jelenségek, amikor közvetlenül nem érvényesül az okság elve. Senki sem sejtette a 33. év első tavaszi holdtöltéje utáni péntek reggelén, hogy aznap új világvallás születik, amelyiknek nagy szerepe lesz a világ alakításában. 1789. július 14-ének reggelén sem láthatta senki előre annak a napnak a következményeit. „Ha Pekingben meglengeti egy pillangó a szárnyait, attól megváltozhat New York következő hónapi időjárása...” – mondja a káoszelmélet. (Gleick, 1987).

Prigogine Maxwellt idézi, aki a lögyapot kapcsán írta: „A rendszer olyan helyzeti energiával rendelkezik, amely átalakulhat mozgássá, de a folyamat csak akkor kezdődhet el, ha a rendszer elér egy bizonyos elrendeződést, amihez munka kifejtése szükséges. Ez végtelenül kicsi is lehet. Ilyen a fagy által fellazított kőszikla, mely a hegyoldal egyik pontján egyensúlyban áll, a rengeteget lángra lobbantó szikra, az a jelentéktelen szó, amely háborúba taszítja a világot...”

Összeomolhat a mai válságban lévő ipari társadalom, de egyes mai gondolkodók tudatában már jelen van a jövő képe.

7 TERMÉSZETI NÉPEK – ÖKOPSZICHOLÓGIA (KONTRA SZOCIÁLDARWINIZMUS)

Goldsmith szerint érett rendszert csak a törzsi társadalmakban találunk, így előremutatónak tartom, hogy a törzsi népekről szóló néhány észlelésről, megállapításról írjak, majd ehhez kapcsolódva az **ökopszichológia** Roszak-féle tanát ismertessem.

Őstörténészek munkáiban arról olvashatunk, hogy az ősi közösségek tagjait érdekelte a környező világ természete, a Világegyetem lényege, az ember sorsa, rendeltetése és ezekről ki is alakította nézeteit, amelyek a törzs vagy nemzet kultúráját jelentették. Több őstörténész szerint a mitológia magában rejti az emberiség ősi tudását. Az ősvallás: világtan, istentan, világ-tudat és isten-tudat (*Ipolyi Arnold*). Például ősi a Nap-isten tan: a Nap élő lény, a Nap fénye és melege nélkül kipusztulna az élet, tőle ered és tőle függ minden.

Ha őstörténetről, ősi vallásokról olvasok, mindig kicsit gyanakvó vagyok: nem vagyok mindig meggyőződve a történettudomány megállapításairól, a régészeti kutatásokból levont következtetésekről. Mégis, az ősi népek mitológiájáról olvasottakat sokban megerősítik a huszadik századbeli, a mai kutatások.

Először egy mai törzsi társadalomról. *Martin von Hildebrand* egy angliai Gaia-tanácskozáson számolt be az Amazon menti őserdőben élő indián csoport körében végzett kutatásairól. A mintegy 150 emberből álló ufaina-törzs tagjai kertészkednek, vadásznak, halásznak, gyűjtögetnek. Jól tudják, hogy a rendelkezésükre álló életerő („fufuka”), energiaforrása a Nap, amit korlátozott és ritka forrásként kell kezelni. A kora gyermekkorában hivatására kiválasztott törzsi sámán, a Jaguár-ember gazdálkodik ezzel az energiával. Különös életet él, sokat tanul, meditál, és sok mindent tud a környezetéről, az élővilágról. Ő dönti el, hogy 10-15 év helyben lakás után a törzs mikor és hova vándoroljon, ismeri a veszélyeztetett fajokat, s adott esetben megtiltja egy-egy állat- vagy növényfaj egyedének fogyasztását. Szexuális megszorításokkal akadályozzák meg – a sámán utasításai szerint – a *népességrobbanást*. Házasodni csak más törzsbelivel lehet – ez gátolja a beltenyésztést és a véres területfoglaló háborúk kialakulását (legalábbis a testvé-

rek-nővérek megölését). A törzs *hite, vallása, szertartásai* jól meghatározottak, hosszú időn át állandóak és a kis nép fennmaradását szolgálják. A hiedelemvilág, a szokások a természeti népeknél sokkal inkább szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, a fennmaradást, mint a modern ipari társadalmak szokásai.

Érdekes, hogy egy adott népcsoportnál egy-egy megfigyelt viselkedést a különböző kutatók más és más okokkal magyaráznak.

Csányi Vilmos leírja a dél-amerikai yanomamik agresszivitását: a szülők a gyerekeket egymásra uszítják, harcra, megtorlásra nevelik, és kinevetik őket, ha nem ilyenek. A békés busmanok szétválasztják, kibékítik a veszekedő gyerekeket. Ennek az oka szerinte az, hogy az első törzsnél nagy a népesség nyomása, kevés a forrás – a busmanok bővelkednek, vagy bővelkedtek a forrásokban, a kétféle nevelésnek megvan a természeti oka. Mindenesetre nem genetikai tényezők szabják meg a két nép viselkedési szabályait. (Ismert, hogy a csecsemők mindenkihez barátságosak, csak 6-7 hónapos korukban kezdenek félni az idegenektől – miként egyes országokban a mókusok a tenyerünkbe esznek, másutt félnek az embertől.)

Boglár Lajos egy előadásában arról beszélt, hogy a magasabb szintű társadalmak erőszakosabbak, mint az alacsonyabb szintűek. A gyűjtögetőknek például még sem okuk, sem technológiájuk nincs az erőszakhoz. A vadásztársadalmaknak sincs különösebb okuk háborúzni. Ezek a maroknyi embercsoportok még egyensúlyban voltak környezetükkel, nem termeltek, ezért nem is volt szükségük újabb földterületekre s így nem is háborúztak.

Az erőszak folyamatát a földművelés indítja el...

Boglár szerint a yanomami indiánok jó körülmények között élő vadász-gyűjtögető, s részben növénytermesztő nép, körülményeik nem indokolnák, hogy a szomszédait megtámadják. Termésmítoszuk azonban mégis erre kényszeríti őket: „valamikor a sápadt Hold éjszakánként holttesteket és haldoklókat rabolt, mert vérre volt szüksége ahhoz, hogy világítani tudjon. A sámánok hiába nyilaztak a Holdra, nem tudták megölni. Vére azonban a

földre cseppent s abból lettek a yanomamik. Ők a Hold fiai, és ezért állandóan vérre van szükségük. Hogy beérjenek a gyümölcsök és hogy az emberek sokasodjanak.” Boglár megállapítja: agresszivitásuk rituális, vallási eredetű. (Ismeretei szerint egyetlen törzsnél sem találkozunk azzal, hogy józan fejjel mennének háborúba. Mindig énekkel, táncsal, vagy serkentő szerekkel készítik fel magukat az elkövetkezendőkre.)

A dél-amerikai nyambikwara törzset mintegy 200 évvel ezelőtt szomszédai beszorították a szavannákba, ahol embertelenül rossz körülmények között kell most élniük. (Hasonlóan, mint ahogy a busmanok éltek a Kalahári-sivatagban). Ezekben a társadalmakban azonban mégis erőszak. Anyagi kultúrájuk a minimális szinten van, tökéletesen alkalmazkodnak a környezethez. Még történeteikben sem fordul elő, hogy valamit erőszakkal vissza akarnának szerezni.

Nem tudjuk tehát, hogy egy nép ilyen vagy olyan magatartása, például a gyilkos mítoszok kialakulása milyen okokra vezethető vissza. Az alábbiakban még egy, a törzsi fokon már túljutott nép sajátosságait szeretném bemutatni, majd *Margaret Mead*, s végül *Roszak* eredményeit, elméletét ismertetem.

Helmut Uhlig Bali szigetéről szóló könyvében egy későbbi állapotot mutat be, a túlélő törzsi társadalmat, és kezdődő fölszámolását. Itt még a faluközösség kezeli és műveli a földet, de világnézetük szerint a *föld az istenek tulajdona, az ember semmit sem mondhat a magáénak*. Az ősi balinéz szokásjog nem más, mint az isteneknek az ősök által megfogalmazott és szóbelileg hagyományozott akarata. Az ősi jogrend érintetlenül fennmaradt a falvakban.

Balin minden mindennel összefügg. A balinéz hit azt mondja, hogy semmi sem vonható ki a **kapcsolatrendszerből** – *véletlen nem létezik*. Az élet rendje azonban olyan sokrétű és olyan bonyolult, hogy az ember nem tekintheti át, nem értheti meg a legapróbb részletéig. *Csak az istenek ismerik az összefüggéseket, csak ők látják az élet egészét*. Az embernek mégis az a feladata, hogy – képességeihez mérten – ezt az egészet újra meg újra megvalósítsa és megőrizze.

Így áll össze a papok által kormányzott isteni rend, amely meghatározza és uralja a hétköznapokat, a halált és a halottak világát.

Az egyszerű emberek nem tudják, mi a buddhizmus, mi a hinduizmus, bár mindkét vallás elemei szerepet játszottak képzetviláguk kialakulásában.

A szerző már a hetvenes évek végén sok jelét látja a változásnak, a bomlásnak. A könyv záró mondatát érdemes idézni: „Hogy milyen útra térnek a jövőben ezek az emberek, azt nem tudjuk. De óvakodnunk kell attól, hogy a mi életmódunkat, mint egyedül lehetségest, ráerőszakoljuk Balira. Kijózanítanánk vele és megfosztanók élete tartalmától ezt a ma még szívvel-lélekkel hívó népet.”

A példákat nem véletlenszerűen választottam ki, a hiedelemvilág, a vallás szerepének fontosságára kívántam rámutatni. Mind-egyik bemutatott népnél van **belső szabályozás**, egy sajátos, állandó **rend**.

Margaret Mead 1937-ben megjelent klasszikus alkotásában (*Együttműködés és vetélkedés a természeti népeknél*) 13 népcsoport körülményeit hasonlította össze sok szempont alapján. Kutatótársaival együtt mintegy 100 kérdést tett fel arra vonatkozólag, hogy mi mindent kell figyelni, megállapítani, ha közelebből meg akarunk ismerni egy természeti népet. (Társadalmi szervezet, rokonsági rendszer, családi élet, párválasztás, politikai szervezet, a vezér kiválasztása, csoportok viselkedése, nézetek az életről, célok: uralom a környezet felett, más törzsek felett stb.) A kérdések közül kiemelt néhányat és megkísérelte, hogy azok között összefüggéseket (matematikai korrelációt) keressen – ami csak nagyon kevés vonatkozásban sikerült. Nem lehet azt sem mondani, hogy egyik nép ilyen vagy olyan, legfeljebb azt, hogy *inkább* ilyen vagy *inkább* olyan: nehéz a kategóriákba szorítás, mintha ez is a kulturális sokféleség életerejét bizonyítaná.

Mead fő kérdése, miként az általa szerkesztett kötet címe is mutatja, az volt, hogy milyen mértékben van e népeknél előtérben az együttműködés, illetve a vetélkedés? Hangsúlyozza, hogy *e kettő nem föltétlenül ellentétpár*, azok nem szemben álló fogalmak

– miként azt a mindennapi beszéd folyamán pontatlanul alkalmazzuk. Egy adott társadalom *nem kizárólag vetélkedő és nem kizárólag együttműködő, ezek a tulajdonságok egymás mellett léteznek egy társadalmon belül.* Egy adott népcsoport vezetői harciasan vetélkednek rangsorukért, de családi otthonaikban a legnagyobb együttműködés lehet. A vetélkedés ugyanakkor nem jelent feltétlenül összeütközést és az együttműködés nem feltétlenül azonos a szolidaritással. Bonyolítja a képet, hogy a vetélkedő és együttműködő fogalmak mellé Mead bevezetett egy harmadikat, az individualisztikus magatartás fogalmát, ami egyes népeknél a vetélkedő, másoknál az együttműködő magatartáshoz társul (például egymagukban vadásznak, de a zsákmányt közösen osztják-fogyasztják el.) Mead néhány fontos tulajdonságot vizsgált és igyekezett megállapítani, hogy azok mennyiben függenek össze a két fő jellemzővel.

Az **ÉN** kiemelkedően fontos minden „vetélkedő” népnél, de nem csak azoknál. A **TULAJDON** is elsősorban náluk fontos, s ez eszünkbe juttatja Erich Fromm kérdését: *Birtokolni vagy létezni?* A **biztonságérzet** elsősorban az együttműködő népekre jellemző, de azok mindegyikére: itt tehát feltétlenül megvan a kapcsolat, a matematikai korreláció. *A biztonságérzet alapja Mead szerint a mindenségről alkotott nézet.* E népek számára létezik egy természetfeletti **rend**, amely a *saját szabályai alapján működik*, s az embernek nem tanácsos azt megsérteni: ez, mint Mead megállapította, a vizsgálataiból következő „legmeggyőzőbb általánosítás”, s a vallásos gondolkodás alapja.

Mead nem foglalkozik a stabilitás fogalmával, a népek berendezkedésének állandó vagy változó voltával. Elemzéséből mégis arra lehet következtetni, hogy az inkább együttműködő rendszerek az érettek, hiszen az érett rendszerek jellemvonása a nagy fokú szimbiózis. Az érett rendszerek jellemvonása még a fejlett **belső szabályozás**, amihez Mead vizsgálatai szerint, úgy látszik, hozzátartozik a vallás is.

Ne akarjuk ezt azzal cáfolni, hogy igen sok, magát vallásosnak nevező nemzet létezik – igen gyenge alkalmazkodóképességgel,

nagyon távol az érett rendszer jellemvonásaitól. Fromm a már idézett munkájában megállapítja, hogy korunkban már a kereszténység mögött kialakult egy új, titkos, ipari vallás, amely számára szent a tulajdon, a haszon és a hatalom. Ez akkor is igaz, ha a kereszténység hajlamos a megújulásra, s vannak jelei annak, hogy igyekszik visszatérni a krisztusi gyökerekhez.

A szociáldarwinizmusról, *Caprát* idézve, már az előző fejezetben esett szó. A vallás kérdésének ürügyén újra vegyük szemügyre ezt az eszmét. *A szociáldarwinizmus állt a náci ideológiák hátterében*, ez a rendszer az ember minden tetteinek igazolására a tudományt vette elő. A szociáldarwinisták, *Herbert Spencer* és kollégái az individualizmus, vetélkedés és agresszió etikáját hirdették, amely – úgymond – egyensúlyban volna a „természeti törvénnyel”. (Megjegyzem, hogy Spencer szigorú bírálója a 2. fejezetben említett *Henri Bergson* volt.) Spencer szerint „A természet arra törekszik, hogy megtisztítsa a világot az alkalmatlantól és helyet teremtsen a jobbnak”. Vagy: „A létező emberiség jólétét és annak egy végső tökéletesség felé való haladását ugyanaz a jótékony, bár szigorú elv biztosítja, mint ami az állatvilágot. A tehetetlenek nyomora, a meggondolatlanok nélkülözése, a lusták éhezése, a gyengék félrelökése az erősek által – egy nagy és távolra tekintő jóindulat következtében léteznek.”

Adolf Hitler ezen az elven alapuló etikáját szemlélteti néhány sora: „A kiválasztás törvénye igazolja az állandó küzdelmet, lehetővé téve a legalkalmasabb fennmaradását. A kereszténység lázadás a természeti törvény ellen, tiltakozás a természet ellen. Ha logikailag végigvisszük, a kereszténység az emberiség bukásának vallását jelenti.”

Mi más, ha nem ez a modern piactársadalom etikája is? A *Roszak* féle ököpszichológia megcáfolhatja ezt az etikát. A törzsi társadalmak embereiben sokkal nagyobb szerepet játszott egy ősi tudatosság, mint a mai társadalmakban. *Fennmaradásunk és evolúciónk érdekében föl kell idézni, elő kell ásni ezt az ökológiai tudatosságot.*

A Lovelock által említett ősi ökológiai összhangunk nyomai az evolúciós múlt örökségeként ott lappangnak bennünk, mint örökölt képességek, tudatunk mélyén „emlékszünk” arra az időre, amikor az emberi és nem emberi még összhangban álltak egymással.

Roszak a már fentebb említett könyvében kifejti, hogy a *viselkedésünket szabályozó ösztönök helyébe mindinkább a kultúra lépett*, az lett a „második természetünk”, amely a nevelés és a társadalmi szabályok révén hat ránk. Elveszett az ember előtti psziché spontán környezeti kapcsolata, az a képesség, hogy feleljünk a jelekre és engedelmessé váljunk a kéréseknek. Elveszett az állatoknál meglévő azonnali válaszadás, ehelyett kialakult a mítosz, a jelképrendszer – olyan tanok és képek, amelyek valaha az ösztönök körébe tartoztak. Amit egyszerűbb teremtmények egy szagból, színből, az éhségből fognak fel, azt nekünk a népmesékből vagy vallásos szertartásokból kell megtanulnunk. Talán itt van a művészet eredete.

Roszak szerint nem igaz, hogy a „pogányság” mindig „vakágot” jelentett. Inkább mi vagyunk a vakok. Elvesztettük azt az érzékünket, hogy úgy lássuk a világot, mint ők látták, hogy *átlássunk* a dolgokon, mint ők tették. A dolgok a régiek számára átlátszóak voltak. Azonban bármit támasztunk föl a természeti ember animista érzékenységből, annak korunkban már egybe kell fonódnia a modern tudománnyal: mennél mélyebbre hatol a modern tudomány a dolgokba, annál inkább talál utalásokat és nyomokat az ősi animista világban a *kozmosz tudatra*. Fontos feladatunk, hogy az ökológiai tudattalan megismerése és föltárása révén *új természetfilozófiát* teremtsünk. Fel kell élesztenünk a bennünk lévő „vad” maradványát, hogy az találkozzék korunk környezeti szükségességével. Ezért fontos a Gaia-elmélet és az antropikus elv.

Az ökológiai Én csíráit keresi, s igyekszik megtalálni annak filozófiai-irodalmi gyökereit.

Roszak *Pjotr Alexejevics Kropotkin* (1842–1921) nyomán az emberi természetet alapvetően etikusként tekinti. Kropotkin eszméje olyan ideális állapot volt, ahol önálló emberek alkotják a társadalmat, olyan önálló emberek, akik mindenkire etikai gondos-

kodással fordulnak. Nem kell rendőrség, bürokratikus apparátus. Miért is kellene, folytatja a gondolatot Roszak, ha az etikai tudattalan adja a társadalom kötését? Ha ilyen etikai tudattalan nem létezik, semmiféle politikai erő és bürokrácia nem képes összehozni és összetartani a társadalmat. Ha viszont létezik, akkor mi saját magunk, spontán szerveződünk családdá, klánná, bandává, törzsszé, céhvé, faluvá, várossá. Ez az **önszerveződés**en alapuló, működő társadalmi ökológia.

Roszak az etikai tudattalan kapcsán *Platonra* hivatkozik, aki azt tanította, hogy a szegénység nem a kevés tulajdont, hanem a nagy vágyakat jelenti. (Kiegészíthető ez a gondolat Buddha azon beszédével, melyben a vágyak okozta boldogtalanságról, a vágyak megszüntetésének szükségességéről szövegezt.)

Mint korábban írtunk róla – Teilhard és nyomában Peter Russell derűlátóan elfogadja, hogy a tudatosodás jó. A tudat azonban választási lehetőséget jelent, választhatjuk az erkölcsileg rosszat, s az evolúció számára károsat. Roszak tudja, hogy a mai társadalom főleg a rosszat választja, és ismeri ennek az okait is. Hosszan tárgyalja az uralkodó patriarchális eszméket. A patriarchális Én sérti mind a környezetet, mind a női személyiséget. A férfiaknak éppen úgy részt kell vállalni a gyerekevelésben, mint a nőknek. Úgy véli, hogy az a mód, ahogyan a világ alakítja a fiúgyerekek tudatát, nagy szerepet játszik a környezeti válság kialakulásában. Amíg a férfiak uralják a tömegtájékoztatást és a műsorban csak olyasmik vannak, hogy terminátor, likvidátor, megsemmisítő, csúcsfegyverek stb., addig nem tudjuk magunkat megszabadítani a megsemmisítés erkölcsétől. Odakötődik a 12 éves gyerek lelkéhez, s ez lesz benne, amikor 30 éves üzletember, 40 éves ezredes vagy 50 éves politikus lesz belőle.

Roszak foglalkozik *Huxley* késői, *Sziget* című átfogó ökológiai utópiájával. Huxley meggyőződése volt, hogy a vallás és a tudomány végül egy méltóságos, egymást kölcsönösen támogató egységben fognak összeolvadni. Szerinte az „örök filozófia” (az egyetemes tanítás, melynek gyökerei a nagy vallásos hagyomá-

nyokban található) nem igényli, hogy a modern tudomány tanításait félresöpörjék. Utópiájában az óvodában kezdődik a mély rendszerek tanulmányozása és a bevezetés a vallásokba és az erkölcsstanba. A tudomány mindennek a viszonylásait tanítja. „Az elemi ökológia egyenesen az elemi Buddhizmushoz vezet” – írta.

Mit teszünk a gyerekekkel? Roszak *Thomas Traherne*-t idézi, aki így fogalmaz: „A gyerekek a világ örökösei, és látják azokat a titkokat, amelyeket a tanultak könyvei sosem tárnak föl”. A zsidó–keresztény és iszlám kultúrában felnőni azt jelenti, hogy ellenségesek leszünk a természettel szemben. Nem építünk a gyerekek természet iránti belső ragaszkodására, ellenkezőleg, kételyeket ébresztünk bennük. A tudatalatti ént megfosztjuk a veleszületett ökológiai bölcsesség jelentős részétől. A baj ott kezdődik, amikor az újszülöttet a kórházban elválasztjuk az anyától, megsértve a gyerek evolváló várakozását. Ezért kiabálva lép a világba, de a hagyományos társadalmakban nem. Kiabálása – tiltakozás. (*Charlene Spretnak* mondja el, hogy háromnapos gyermekét a júniusi meleg éjszakában kilopta a kórház kertjébe és bemutatta a fenyőknek, virágoknak, a holdnak, a csillagoknak – a kozmikus társadalomnak. A mai pszichoterápia nem igyekszik felkelteni az igényt a tiszta levegő, a madarak éneke, a fák, a tenger, a hegyek, a folyók iránt.)

Roszak állítja, hogy a fő bajokat nem képes kezelni az a pszichiátria, amelyik a szexre, családra, társadalmi viszonyokra korlátozza magát, de nem foglalkozik a tudattalan ökológiai szintjével. Minden pszichológia a neurózis gyökereit keresi és azokat az erőket, melyek gyógyítják a zavart pszichét. Nyomoznak a titkok között, a valódi identitás kulcsai után. *Freud*nál ez az incestus és gyilkosság, *Jung*nál a mítoszok, szertartások, vallásos jelképek maradványai, *Reich*nél a megghiúsított orgazmus-energia tartalékai stb. Csak a *Gestalt* iskola keres mélyebb biológiai összefüggéseket a gyógyításhoz, csak ők használják az ökológia fogalmát. Roszak szerint az ökológiai én a nárcizmusból született, amely bátran vallja a szeretetet és elragadtatást önmaga iránt, aki nem vetélkedő, hanem figyelmet, tiszteletet érdemel.

A természeti népek falvainak lerombolása (Tibetben vagy Kelet-Timoron), városokba kényszerítésük, hagyományaik fölszámolása ugyanaz a jelenség, mint az ökológiai tudattalan elfojtása, egyre nehezebb földézhetősége.

A következőkben azt a kérdést vizsgálom, hogy az ökológiai tudattalan miként jelenik meg a vallásokban.

8
AZ ÖKOLÓGIAI
BÖLCSELET GYÖKEREI –
VALLÁSOK,
GONDOLKODÓK

Ebben a fejezetben az ökofilozófia vallásos gyökereivel, a vallásos tanítások ökológiai üzenetével foglalkozom. Ezen gyökerek a **Rend** felismerése, a nem-fogyasztói-birtokolni, hanem létezni magatartás, az ahimsza.

Korábban már szó volt több természeti nép azon meggyőződéséről, hogy a természetben mindennek megvan a maga helye, szerepe, semmi sem felesleges, észrevehető rend uralkodik. E rend biztonságérzetet adott. Ehhez a rítusok, étkezési és szexuális korlátozások éppen annyira hozzá tartoztak, mint például a fiatal, terhes, szoptató állatok vadászatának, a felesleges ölésnek tilalma.

Kialakultak a természeti vallások, ilyen gyökerei vannak a *hinduizmus*nak. Az ősi hindu írásokat átítatja az élet iránti tisztelet. A hinduista tanítás szerint a természet erői és minden életforma, a növények, fák és állatok szorosan egymáshoz kapcsolódnak a természet nagy összhangjában. Az istenség a természeti folyamatokban fejeződik ki. A vaishnava hagyomány azt tartja, hogy a földi evolúciót egy sor isteni megtestesülés jelképezi, a halaktól a hullőkön és emlősökön át az emberig. Minden lény számtalan újjászületés folyamán juthat el a szamszára (világkörforgás) kötelékeiből való megszabadulásig (üdvözülés), s e folyamatban az állatok és növények is részt vesznek. *Az ember nem azért él, hogy uralkodjék az alacsonyabb élethalakok felett, hanem azokból evolválódott.* Ebből következik az állati élet iránti tisztelet. Senki nem ölhet meg állatot, inkább azokat szolgálva lehet eljutni a boldogsághoz.

A hinduizmus kozmológiája szerint van teremtés, Isten beavatkozása hozza létre a világevolúciót, amely folyamán sok részleges világvége és újjáteremtés ismétlődik, majd a teljes pusztulás után ismét új világ keletkezik. (Ezek sok billió éves ciklusok...)

Sok rokon vonást mutat ezzel a *buddhizmus* tanítása, amely alapján gyakorta nevezik a buddhizmust ökológiai vallásnak.

A vallásalapító történelmi *Buddha* (Gautamá, Sakjamuni) azt tanította (benareszi beszéd), hogy nem az érzéki élvezetek hajhászása, de nem is az önsanyargatás vezet az üdvösséghez, hanem a világról való *mértéktartó lemondás középútja*. Azt tanította, hogy

minden létezés szenvedés, a szenvedés oka a vágy és a sóvárgás, és a szenvedés megszüntetése a vágyaktól való megszabadulás révén történik, ami a nyolcérteű nemes út követésével érhető el. A Buddha a fokozatosságról beszélt, a *nyolcas ösvény* ezt példázza: a helyes fölismerés, helyes elhatározás, helyes beszéd, helyes cselekedet, helyes életmód, helyes gyakorlás, helyes gondolkodás és helyes elmélyedés folyamatát.

Az ember mindenféle szenvedésének oka tehát a vágyakozás a világ örömei után. *A szenvedés megszüntetésének módja a nem kívánás megvalósítása.* A vágyak sohasem elégíthetők ki, mert teljeseedésük után újabb vágyak ébrednek. Korunkban, a fogyasztói társadalomban az újabb és újabb termékek, a hirdetés-áradat, a birtokolni való játékszerek állandóan az ember vágyait igyekeznek fölkelteni, hogy megszerzésük után azok rövidesen hulladékká váljanak. Az ipari társadalom működési alapelve alapvetően ellentétes a buddhista tanokkal, nem véletlen, hogy *E. F. Schumacher* a mai gazdaságtant egy „buddhista közgazdaságtannal” akarta helyettesíteni. A buddhizmus filozófiáját követve szembe kell fordulnunk a környezet rövid lejáratú előnyök érdekében való kifosztásával, a fogyasztói életmóddal.

A buddhizmus öt alapelve, szabálya (nem „parancsolata”): az ahimsza (az élőlények megölésének a tilalma) mellett tartózkodás a lopástól, a hazugságtól, kábító hatású anyagok élvezetétől és a tisztátalan étlettől.

Sakjamuni azt tanította, hogy *a vágyak fölszámolása* során fokozatosan előre kell haladnunk a megvilágosodás, a nirvána felé, ahol megsemmisül a vágy, a gyűlölet, az elvakultság. A kiteljesegett, távol-keleti mahájána-buddhizmus panenteista fölfogása szerint a világ elemei, az élőlények és a tudat a Mindenség-Buddha, Vairocsana megjelenési alakjai. Valamennyi teremtmény összetartozik, mint egy test tagjai. A panenteizmus szerint Isten nem azonos a világgal, nem ő a mindenség, de nem is áll külön tőle, mindenben benne van immanensen és transzcendensen.

A tanítás szerint barátságos *együttérzéssel, megértéssel* kell kö-

zelednünk minden ember, minden élőlény felé. Ez az azonosulás korántsem azonos a keresztényi szeretettel, hiszen a Buddha azt tanította: „Amit szeretünk, az szomorúságot, fájdalmat, szenvedést, bánatot, gyötrelmet okoz azáltal, hogy szeretjük.” (*Buddha beszédei*, 1989, 160. oldal). Érdemes azonban azt is hangsúlyozni, hogy a vallás a türelmet, baráti együttérzést vagy azonosulást nem csak szavakban hirdette, a vallás térítői sosem használtak erőszakos eszközöket. A Buddha utolsó szavai ezek voltak: „*Szerzetesek, még egyszer figyelmeztetek: a létező dolgok elmúlnak, törekedjetekek fáradhatatlanul.*”

A buddhizmus tanításai már igen korán a gyakorlatban is megvalósultak, megjelentek például Asóka indiai király előírásaiban, törvényeiben. *Asóka* (kb. i. e. 274–232), India történelmének egyik legnagyobb alakja, aki megbánta hódító háborúit, áttért a buddhista hitre és kőbe vésett erkölcsi törvényeket hagyott hátra az utókor számára.

Törvénytablái páli nyelvű, ma már jórészt lefordított, megfejtett szövegek: 16-féle (3-5 helyen is bevészt) sziklaediktum, 7 oszlopra vésett felirat és mintegy 8 kisebb töredék. Ezek erkölcsi tanítások a szeretetről, a jótékonyságról, az alázatról, a szülők és az időskorúak tiszteletéről, az igazmondásról s arról, hogy mások hitét sohasem szabad becsmérelni. A vallási türelem és vallásszabadság parancsa gyakorta visszatér e rendeletekben. A szövegek buddhista sugallatra született vallási tételek, amelyek előírják, hogy a költségek és a javak halmozását a lehető legcsekélyebbre kell csökkenteni. Asóka kőbe vésette Kalinga országának elfoglalása miatt érzett lelkiismeret-furdalását is.

Fontosak az ahimszával kapcsolatos „természetvédelmi” törvényei. Gyógynövényeket, fákat ültetett, kutakat ásott emberek és állatok számára. Asóka megtiltotta az állatviadalokat, az állatoknak a fölláldozását, s 23-féle „védett” állatfajt sorolt fel, amelyek egyedeinek elpusztítása mindenképpen tilos volt, továbbá tiltotta mindazon állatok elpusztítását, amelyeket „nem használunk és nem eszünk”. Nem engedte a fiatal, terhes vagy szoptatós álla-

tok megölését, s azt sem, hogy állatokat állatokkal etessenek. Szabályai alapján gyökeresen csökkenteni kellett az étkezésekhez megölt állatok számát: udvarában naponta csak 2 pávát és 1 gazelát engedélyezett s kijelölte a következő utat is: „majdan ezeket sem...”

Ejtsünk néhány szót a buddhizmus kozmológiájáról.

A buddhista univerzumban a dolgok nem azért történnek, mert egy legfőbb teremtő vagy zsarnoki törvényalkotó elrendeli. Semmi sem teremtett a világegyetemben. Az események azért jönnek létre, mert a **rend** alapján megfelelnek egy univerzum rendjének és ezek az események teljes szabadságban működnek együtt. Nem engedelmeskednek sem egy felső hatalomnak, sem matematikailag kifejezhető szabályszerűséggel egy elkülöníthető (izolálható) oknak. Az okság kölcsönös függést, független, egymás mellett létező, szabadon együttműködő erők **hálózatát** jelenti. A szanszkrit *pratitya samutpada* függő együtt-keletkezésnek, együttes eredetnek fordítható (*co-origination*, Hayward, 1987).

Megvalósulnak-e a buddhista hagyományok a buddhista országokban? Korántsem mindenütt. Külön (angol, tibeti és thai nyelvű) könyvet szenteltek annak, hogy feltárják és ismertessék a buddhista ökológiai hagyományokat. (*Tree of life*, 1987). Egy thaiföldi buddhista, *Sulak Sivaraksa* (1994, 1998) azt elemzi, hogy a buddhizmus erkölcsstanából és világnézetéből következően a buddhistáknak miként kell viszonyulniuk a mai társadalmi kérdésekhez („...ha egy buddhista nem radikális, akkor könnyen együtt él a kapitalizmussal és a fogyasztódival...”). Részletesen a 14. fejezetben idézek a tanulmányából.

A többi keleti vallás, melyekre itt nem térünk ki, így a taoizmus és dzsainizmus tanítása is alapvetően ökológiai.

A nyugati filozófiáról itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a korai bölcselők (például *Thalész*, *Anaximandrosz* stb.) még nem emberközpontúak, s mint említettük, a görög *Kozmosz* szó jelentése: **rend**. *Szókratész*nál kezdődik az „ismerd meg önmagadat” tanítás. *Arisztotelész* szerint már az ember tökéletesíti a ter-

mészetet, s ez beletorkollik a zsidó-keresztény karteziánus hagyományba.

Egyesek *zsidó-keresztény* hagyományról beszélnek és gyökereken szembeállítják ezt a keleti vallások hagyományaival. A kifejezés nem jó, mert hatalmas különbségek vannak a zsidó és a krisztusi vallás ökológiai szemlélete között, ezzel majd a továbbiakban foglalkozom.

A zsidó nép többisten-hívő volt, lassan jutottak el a Jahve-valáshoz, az egyistenhítethez. Mózes tette a nép istenévé, aki törvényt adott és megígérte nekik az új hazát – tehát a zsidó népnek saját, személyes istene lett.

Mennyire érvényesül a zsidó vallásban a **Rend** felismerése? Az Ószövetségben az erre utaló legfontosabb, ötször szereplő mondat: „És látá Isten, hogy jó” (Ter 1, 10, 12, 18, 21 és 25), olvashatunk továbbá a **Rendre** vonatkozó szép sorokat, például Jób könyvében „Eddig jöjj, és ne tovább... Ismered-é az ég törvényeit, vagy te határozod-é meg uralmát a földön? ... Ki az – mondod – a ki gáncsolja az örök rendet tudatlanul” (Jób 38,11,33, 42,3); vagy: hétévenként paragon kell hagyni a földet. A mindennapok életvitelében ennek a szemléletnek igen kevésbé volt vagy van komoly szerepe. Kérdés, hogy a törvényeket önmagukért kell-e betartani, vagy azért, hogy abból hasznunk legyen? („...kétszeresen visszaadá az Úr Jóbnak mindazt, amije volt... kiki ada néki egy-egy pénzt, és kiki egy-egy aranyfüggőt ... lőn neki tizennégyezer juha, hatezer tevéje, ezer igás ökre és ezer szamara” (Jób 42,10-12). A zsidó vallást nem hatja át a kozmikus Rend olyan mélyen, mint a hindu eszmerendszert, nincsenek minden élőlényre vonatkozó erkölcsi szabályok sem, a mózesi törvények csak egyetlen népre, a zsidókra vonatkoztak. (7 évenként vagy 50 évenként el kell engedni az adósságokat – de csak a zsidó és zsidó között fennállót.) Az ahimsza kevésbé, illetve csak gyakorlati módon jelenik meg a zsidó vallásban: ha szombaton nem dolgozunk, a háziállatok is pihenjenek – ez azonban nem annyira az állatok, mint inkább saját vagyónk óvását jelenti.

A „*Hajtsátok uralmatok alá és uralkodjatok rajta!*” (Ter 1, 28) parancs igen távol áll az ökológikus felfogástól. *Lynn White* arról írt, hogy az Ótestamentum tanításai fontos szerepet játszanak az ipari országok természetpusztító tevékenységében. 1967-ben vetette föl egy cikkében, hogy az ökológiai válság oka a Genesis ezen isteni parancsa, tehát a zsidó-keresztény hagyomány. Sok vita volt arról, hogy valóban azt jelenti-e ez a mondat, hogy az ember az ura (kényura) a Földnek, vagy csupán gondnoka? *Endreffy Zoltán* azt állítja, hogy ez „nem azt jelenti, hogy az ember despota módjára, kénye-kedve szerint bánjon a természettel, hanem azt, hogy Isten képmásaként, földi helytartójaként Isten gondviselő művének legyen munkatársa.” Többféleképpen értelmezhető hát a Ter 1, 28, de lehet-e bármit is belemagyarázni Jahve Noéhoz intézett szavaiba: „És féljen és rettegjen tőletek a földnek minden állatja, az égnek minden madara: minden, ami nyüzsög a földön, és a tengernek minden hala kezetekbe adatott” (Ter 9,2). *Hanna Wolf* szerint ez katasztrófális istenkép, hiszen azt jelenti: a világ értem létezik, ami nem más, mint nagystílű kizsákmányolás.

A *kereszténység* kevésbé gyökerezik a zsidó hagyományokban, egyes nézetek szerint legfeljebb az esszéneus tanokban. Amíg Jehova kegyetlen, bosszúálló Isten („Féljen az Úrtól mind az egész föld, rettegjen tőle minden földi lakó”, Zsolt 33,8), Jézus Istene más („Senki sem jó, csak egy, az Isten...”, Mt 19, 17). A zsidóság ellenségesen szemlélte Jézus eszméit, a megváltást, üdvözülést, a megbocsátó Istent, vagy a vámosok és parázna nők befogadását. A kereszténység teljesen újszerű hit. *Hanna Wolf* szerint „a keresztény istenkép a Jézus-értelmezést a régi kategóriákba préseli bele, egy korlátolt, hatalmi tébolyban szenvedő, önmagára irányuló patriarchális Isten képét fogalmazták meg és hagyományozzák tovább.” A patriarchális szemlélet miatt a zsidó templomokban a nőknek ma is el kell különülni; Jézus tanítása alapvetően más. („Megjövének az ő tanítványai; és csodálkoznak, hogy asszony-nyal beszélt;” Jn 4,27). (A nők nagyobb szerepe a keresztényen felekezetekben sokkal inkább élő, mint a katolikus egyházban.)

Endreffy szerint az a gondolat, hogy az ember a tudomány segítségével megszerezheti az uralmat a természet felett, egyáltalán nem a Biblián alapszik, hanem későbbi, csak a XVII. századból való nézet. *Francis Bacon* és *René Descartes* fogalmazták meg először, hogy a természet megismerésének új, nem skolasztikus módszerével az ember a természet urává lehet. Bacon kortársai szemében a természet feletti uralom egyrészt istentelenség, másrészt csábító lehetőség volt. Endreffy úgy véli, hogy ez a kettősség tükröződik a Faust mondában is. Bacon képes volt rá, hogy a kereszténységgel elfogadtassa a természet feletti uralom gondolatát.

Lynn White ugyan a keresztény emberközpontúságot okolja az ökológiai válságért, de értékeli tanulmányában Assisi Szent Ferencet és tevékenységét. A nyugati világ legnagyobb szellemi forradalmárának tartja – és Ferenc éppen az ő javaslatára lett a környezetvédelem védőszentje. Érdekes, hogy *René Dubos* nem Ferencet követi, hanem Benedeket, aki azt tanítja, hogy az embernek mint építőnek és mint gazdálkodónak tevékenyen be kell avatkoznia a természetbe. Benedek szerint a szerzetes Isten partnereként igyekszik javítani a teremtesen, s annak emberibb képet ad, a kaotikus természeti állapot helyett helyre kell állítani a paradicsomot, idézi *Sessions*. Dubos szerint kertészként ki kell irtani a kártevőket és a ragadozókat.

A zsidó-keresztény hagyomány *kevésbé hirdeti az ember és természet egységét*, mint a keleti vallások. Magyarázzuk bármiként is a „hajtsátok uralmatok alá a Földet” parancsot, az biztos, hogy a kereszténység nem tiltotta például az állatkínzást, bár az nem zsidó, és nem is evangéliumi hagyomány. A keresztény országok átvették a római cirkuszi szokásokat és sok katolikus országban ma is napirenden vannak például a véres bikaviadalok.

Mégis a krisztusi tanítások két vonatkozásban ökológikusak: az egyik a szeretet, sőt ellenségszeretet tanítása, az erőszakmentesség: „Hallottátok, hogy megmondattok: Szemet szemért és fogat fogért. Én pedig azt mondom néktek: Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arczul üt téged jobb felől, fordítsd felé a bal

orczádat is...” (Mt 5,38-39), amelyet aztán a kereszténység *Nagy Konstantin* után korántsem tartott meg.

A másik ökológikus jellemző a mai fogyasztói magatartással merőben ellentétes *mértékletesség, szegénység*. Jézus nem bíborban született, hanem jászolban és a szegénységet hirdette. „Vigyázzatok és óvakodjatok minden kapzsiságtól, mert nem a vagyonban való bővelkedéstől függ az ember élete” (Lk 12:15,21) vagy: „Mit ér az embernek, hogy megszerzi az egész világot, ha a lélek kárát vallja?” (Mk 8:36), „Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol a rozsdá és a moly megemészti, és hol a tolvajok kiássák és ellopják” (Mt 6:19), „De jaj néktek, a gazdagoknak...” (Lk 6,24) stb. Figyelemre méltó ellentét, hogy Assisi Szent Ferencről gyakrabban halljuk, hogy szerette az állatokat, mint azt, hogy Krisztus tanaihoz hűségesen megvetette a gazdagságot, a birtoklást.

Hadd térjek vissza Erich Fromm *Birtokolni vagy létezni* című könyvéhez. Fromm számos példát hoz a birtokolni nem akaró magatartás keleti és keresztény hagyományairól is: az evangéliumok, Eckhart mester, Assisi Szent Ferenc, Albert Schweitzer tanításait említi. Szerinte az ipari társadalom kíméletlenül vetélkedő, versengő magatartása korántsem tükrözi Jézus tanításait, a kereszténység helyett kialakult egy „ipari vallás”, s a vallások megadták magukat a világi életnek, mivel az magával hozta a jólétet, a kényelmet, s általában szemet hunynak afölött, hogy az megteremtette a durva materialista szemléletet, az értékek vákuumát és a közönyt.

A vallások üzenete az is, hogy csak minden ember alapvető szükségleteinek a kielégítése után kerülhet sor rá, hogy egyesek dúskáljanak a javakban, hogy a világ dolgaiban igazságosan, egyenlően kell osztoznunk, véget kell vetni az öngyilkos túlfogyasztásnak. Ezen erkölcs része, hogy nem foszthatjuk meg utódainkat sem a forrásaiktól, ők is vannak olyan fontosak, mint mi. Ez a törekvés vezette *II. János Pál* pápát is, a *Sollicitudo Rei Socialis*ban: „...az elmaradottak türhetetlen nyomorúsága mellett megtalálható a túljelettségnek az a foka, amely már elfogadhatatlan. ... Ebben

mindenféle anyagi javak túlaradóan állnak egyes társadalmi rétegek rendelkezésére, könnyen a „birtoklás” rabszolgájává teszik az embert, akinek nincs más távlata, mint a gyarapodás, vagy a birtokolt dolgok állandó cseréje a fejlettebbre. Ez az úgynevezett fogyasztó társadalom, amely pocskol és termeli a hulladékot. Azt a tárgyat, melyet birtokolnak, mindig újabbra és tökéletesebbre cserélik, nem törődve azzal, hogy a másik még használható és a szegényebbnek javára szolgálhatna.”

Akár az ökofilozófiai gondolkodás alapjául szolgálhatna az enciklika 34. pontja, amelyben *II. János Pál* ezeket írja: „A fejlődés morális jellege *nem tekinthet el a teremtmények* tiszteletétől sem, amelyek a látható természetet alkotják, és amelyet a görögök a bennük tapasztalt rend miatt kozmosznak neveztek. ... Nem lehet büntetlenül felhasználni a különféle élő és élettelen dolgokat – a fákat, az állatokat, a természetes elemeket – tetszésünk szerint, saját gazdasági céljainkra. Ellenkezőleg, figyelembe kell vennünk *minden létezőnek természetét és kölcsönös kapcsolódását* a dolgok rendjében, a kozmoszban.” (Az eredeti szöveg kiemelései.) Itt most egy helyen megtaláljuk a **Rendet**, a rendszerelméletet, a buddhista vagy teilhardi kölcsönös **kapcsolatokat** és *Naess* mély ökológiájának alapelveit. Elgondolkodtató, hogy a későbbi enciklikák nem foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel.

Assisivel nem csupán szülöttje, Szent Ferenc révén áll kapcsolatban a környezetvédelem. 1986 szeptemberében a WWF (World Wide Fund, Természetvédelmi Világalap) megalakulásának 25. évfordulóján a Ferences-rend meghívására Assisi városában rendezték meg az öt világvallás mintegy 100 szervezetének ökumenikus összejövetelét azzal a céllal, hogy egy új szövetséget teremtsenek a vallások és a természetvédelmi mozgalom között. A buddhista, hinduista, keresztény, mohamedán és zsidó vallások képviselői nyilatkozataikban hitet tettek a teremtés megőrzése, a természetvédelem fontossága mellett. A közös nyilatkozathoz rövidesen csatlakozott a bahai, szikh és dzsainista vallás, és világszerte számos zöld ökumenikus összejövetelt tartottak. (György, 1989).

Magyarországon környezetvédők és vallási csoportok már 1987-ben szerettek volna hasonló összejövetelt rendezni, de ez a kísérlet meghiúsult, s először 1991. őszén a Budahegyvidéki Evangélikus gyülekezet szervezett ilyet. Azóta ez a közösség (Jézus Testvérei Diakóniai Rend) évről évre megrendezi a környezetvédelmi világnap ökumenikus ünnepét. A Bioetikai Társaság egy másik rendezvénysorozattal járul hozzá a közös célokhoz. A Bokor Katolikus Bázisközösség Ökocsoportja rendszeresen tart havi, nyilvános üléseket.

Említést érdemelnek az Egyházak Világtanácsa rendezvényei, elsősorban a Bazelban 1989-ben, a Szöulban 1990-ben, s a Grazban 1997-ben rendezett tanácskozások, amelyeken az igazságról, békéről és a teremtett világ megőrzéséről volt szó.

Terjeszthetők, terjesztendőek-e a tanok? Ebben is eltérést mutatnak az egyes vallások. A hinduizmus nem térít, hindunak születni kell, a buddhizmust a Buddha utáni évszázadokban hittérítők vitték el Ázsia sok országába.

A zsidóság önmagát tekintette a kiválasztott népnek – vallásukat nem igyekeztek terjeszteni, továbbadni, jórészt ezért alakult ki a zsidók politikai és vallási különállása.

A térítés természetes, hiszen ha tudom, mi a helyes, akkor terjesztenem kell. Buddha tanait is terjesztették már Asóka korában. Jézus a zsidó vallástól eltérően már nem egy nép, hanem szinte kozmikus méretekben minden ember javát, üdvözülését akarta: „Elmenvén azért tegyetek tanítványokká minden népeket...” (Mk 28,19) Pál ezt teljesítette, ha nem is ismerte Jézust, ha szellemisége más is volt. A „minden népek” gyakran szívesen fogadják a tiszta, evangéliumi tanítást, ha a vallási gyakorlat nem mond annak ellent: Hanna Wolf (1997b) ír könyvében arról, hogy Indiában mennyire képesek magukévá tenni Jézus tanításait. Tehát lehet téríteni, de nem erőszakkal, hanem példamutatással, tanúságtétellel.

	Hindu hagyomány	Buddha beszédei, buddhista bölcselet	Mózes törvényei, más próféták tanítása	Krisztus tanításai (Evangéliumok)
A Rend				
fölismerése	+	+	?	?
„Ahimsza”	+	+	–	–
Nem birtoklás	?	+	–	+
A mindenki iránti együttérzés, illetve szeretet	?	+	–	+
Nyitottság	–	+	–	+
Apajogú-e?	Igen	Nem	Igen	Nem

A fent vázoltakat megkísérlem táblázatosan összefoglalni. Ennek az egyes (kérdőjeles) pontjai kiegészítésre, vitára, pontosításra várnak. A táblázat első oszlopában feltüntettem az „ökologikus hagyomány” általam fontosnak tartott jellemvonásait, a többi oszlop szándékosan *nem a vallásokat* nevezi meg, *hanem azok hagyományaira, illetve a vallásalapítók tanítására* utal. (Lásd táblázat.)

A vallások ökológiai gyökereiről kívántam szólni, anélkül, hogy vizsgáltam volna az egyes vallások következetességét. Nem elemeztem, hogy miként férnek össze a hindu ahimsza elvével a Káli istennőnek bemutatott állatáldozatok vagy maga a kasztrendszer, az érinthetetlenek helyzete, az özvegyek halálba segítése, hogy a japán harcias szellemiség hogyan egyeztethető össze a buddhista Zennel, vagy a buddhista Tibet történetével, a véres háborúk sorozatával – a dalai lámák jó része nem érte el 30. életévét –, vagy hogy Gandhit hindu fanatikus gyilkolta meg, a „ne ölj” tanításával miként fért meg a keresztesháború, a közép-amerikai népiirtás, a fegyverek megáldása vagy a tábori papi intézmény, vagy

hogy az egyházak miként törekednek arra, hogy birtokoljanak és uralkodjanak. Ez utóbbiról *Victor András A keresztyének felelőssége a globális gondokért* című írását érdemes elolvasnunk.

Összefoglalva: *Több vallás tanításai, a krisztusi tanok is a Rend, az erkölcs, az együttműködés, a szeretet alapján állnak. Ha a vallások visszatérnének ősi tanításaikhoz, akkor lehetne valami reménye a fennmaradásra az emberiségnek, az emberi kultúrának.* A vallási gyökerekre *Skolimowski* filozófiájával kapcsolatban még visszatérek.

A zöld mozgalom nem csak a fenti spirituális hagyományokkal rokon, más nézetekben is gyökerezik: a polgári engedetlenségben, s a hozzá kapcsolódó erőszakmentességben. Négy nevet szeretnék megemlíteni: Thoreaut, Tolsztojt, Gandhit – az engedetleneket és Schweitzert, anélkül, hogy részletesen foglalkoznék munkásságukkal. Csak néhány sort idézek tőlük (és részben róluk), hogy bemutassam őket.

Henry David Thoreau (1817–1862): A polgári engedetlenség kötelességéről című munkájában az egyéni szabadságot előreválóbbnak tartja az alávetettségénél: „Szabad-e az állampolgárnak, akár egy pillanatra is, vagy akár a legkisebb mértékig is átadni a lelkiismeretét a törvényhozónak, lemondani lelkiismeretéről a törvényhozó javára? Akkor miért van minden embernek lelkiismerete? Először embereknek kell lennünk, s utána alattvalóknak. Nem kívánatos, hogy ugyanannyira tiszteljük a törvényt, mint az igazságot. Mindenkor azt kell tennem, amit igaznak, helyesnek gondolok.”

Hamvas Béla így vélekedik róla: „Helyesen értelmezte Rousseaut és saját szívét: nem a természethez tért vissza, hanem az egyszerűséghez és az ősforráshoz. A közösségből kivonult, egyedül az erdőben ütött tanyát, maga emelte házát, maga szántott, vetett, ültetett, maga készítette cipőjét, fejte a tehenet, vágta a fát. Olyan ez a könyv, mintha a világvárosok közepében valaki kunyhót épített volna, fagygyúval világítana és állatbőrben járna, reggel pedig imádkozna. Ez a Tao: a kezdetek kezdetének békés, szent élete.”

A tolsztojánizmus (*Leo Tolsztoj* 1828–1910) sarokköve az erőszakmentesség: „Az a kereszténység, amely... az emberek testvériségét, minden erőszak megtagadását, az ellenség iránti szeretetet tanította, hogyan tudott elváltozni magát továbbra is kereszténynek nevező tanná, amely a felsőség iránti engedelmisséget és annak kívánságára még a gyilkosságot is prédikálja.” Az üldözött kereszténység megváltozott, államvallássá lett. „Látunk keresztény uralkodókat, keresztény hadsereget, keresztény gazdagságot, keresztény bírókat és keresztény kivégzéseket. Olyan kultúrát alakítottak ki az igazi kereszténységből, hogy az evvel való beoltás az igazi kereszténységet ártalmatlanná teszi.” Tolsztoj *Legenda* című, 1902-ben írt elbeszélésében Belzebub faggatja a kisebb rangú ördögöket tevékenységükről: a fogyasztói társadalom működését is fölvezolja benne a nagy orosz próféta, akit Hamvas Béla a következőképpen méltat: „...életének utolsó szakaszában a válságban lévő emberiségnek Leo Tolsztoj teljesen kész, világos megoldást ajánlott fel, amit megvalósítani egészen könnyű lett volna. Az emberiség ezzel szemben irtózatos erőfeszítéssel egészen mást valósított meg, amivel az életet még válságosabbá tette. Mi lett volna, ha feleannyi erőfeszítéssel (éhséggel, vérontással, pusztítással, járvánnyal) azt valósította volna meg, amit Tolsztoj mondott? Valószínűleg elértük volna a békét, Isten országát. Mi következik ebből? Az, hogy az emberiség a könnyen elérhető béke helyett a nagyon nehezen elérhető pusztulást, éhséget, járványt választotta. Lehetséges az, hogy egyetlen embernek van igaza és az egész emberiség téved? Olvassátok Tolsztojt és meg fogjátok látni.”

A XX. századi erőszaknélküliség halhatatlan harcosa, *Gandhi* (1869–1948) tanítása: „A teljes erőszaknélküliség: teljes hiánya minden rosszakaratnak bármi vagy bárki iránt. Óvja az embernél alacsonyabb fokon álló életet is, még a vadállatokat és a kártékony férgeket sem zárja ki ebből. Senki és semmi nem arra való, hogy pusztító indulatunkat táplálja. Ha ismernők Teremtőnk szándékait, látnánk az említett élőlényeket megillető helyet a teremtés művében. Az erőszaknélküliség tehát: jóakarát minden lélettel szem-

ben. Tiszta szeretet. Főllelem a hinduk szent írásaiban, a Bibliában és a Koránban.”

Az elzászi születésű *Albert Schweitzer* (1875–1965), a snow-i értelemben valóban a két kultúra embere – a tudományé, a művészeté, a vallásé. 9 évesen orgonált, teológiát, filozófiát, zeneelméletet tanult, Kantot és Bachot tanulmányozta, lelkész, tolsztojánus, 30 éves korában orvostanhallgató lett, orvosként 50 éven át gyógyított az őserdőben, 1914-ben Franciaországban internálják, mint németet. A háború után hazament Afrikába, küzdött a békéért, az atombomba ellen. Keresztény, aki az ahimszát hirdeti:

„Csak akkor igazán erkölcsös az ember, ha engedelmeskedik annak a belső kényszernek, hogy minden hozzáférhető életnek segítségére legyen, s fél attól, hogy bármely élőnek ártson. Nem kérdezi, hogy egyik vagy másik élet – értéke szerint – mennyire érdemel részvétet, s azt sem, hogy van-e s milyen mértékben érző képessége. Neki maga az élet mint olyan, szent. Nem tép le levelet a fáról, nem szakít le virágot, s ügyel arra, hogy egy rovar se taposson el. Ha nyáron éjszakánként lámpánál dolgozik, inkább zárva tartja az ablakot és szívja a fülledt levegőt, mintsem a lámpánál megperzselődött szárnyú rovarok egyre-másra az asztalára hulljanak.”

*

A vallások, az erőszakmentesség kapcsán felmerül az erkölcsi vonatkozás. Kérdés, hogy az erkölcs mindig vallásos jellegű-e? Vagy lehetséges erkölcs vallás nélkül is? Annyi bizonyos, hogy a tudatra ébredésnek, a tudatosodásnak föltétlenül van erkölcsi tartalma: ráébredünk jó vagy rossz voltunkra. Az erkölcs szorosan kapcsolódik az értékrendhez: mit tekint egy adott társadalom vagy közösség értéknek?

ÉRTÉK, ÉRTÉKREND ÉS MINŐSÉGI MUTATÓK

Mi az érték? A Webster amerikai értelmező szótár szerint: 1. Javakban, pénzben kifejezett egyenérték, 2. Pénzbeli érték, 3. Vi-

szonylagos érték, hasznosság, fontosság, ... 7. valami belsőleg, lényegét tekintve értékes (anyagival szemben – emberi értékek).

Végeredményben háromféle érték van: 1. pénzben kifejezhető, megszámlálható, átváltható, 2. pénzben ki nem fejezhető, meg nem számlálható és esetleg 3. a kettőt átfedő csoport, amikor például pénzért jutunk a 2. csoport értékeihez.

Gazdasági értékek: Egy adott országban többé-kevésbé meghatározható az időegység alatt termelt áruk értéke, az úgynevezett nemzeti össztermék (GNP, gross national product), s ennek egy főre jutó része. Ebbe nem számolják bele a háztartásban végzett munkát, a gyerekeket, de beleszámítják egy gépkocsi-szerencsétlenség vagy a fölrobbant atomerőmű kárelhárítását, a betegek gyógykezelését, a halottak eltemetését. *Giarini* (1980) olasz közgazdász szerint, hogy a természeti gazdaság állapotában nem volt árutermelés, az össztermék zérussal volt egyenlő. Ez volt a „paradicsom”, s az össztermék legnagyobb értéke a pokolban van, ahol a fűtésre igen sokat fordítanak. *Giarini* szerint egy ország gazdasági eredményességének a nemzeti össztermék mellett olyan mérőszámai is vannak, hogy miként használják a természetes erőforrásokat, milyen a nemzeti jövedelem elosztása, fölhasználása, a jövedelmek aránya, az ország súlya a világkereskedelemben, mekkora és miből tevődik össze a kivitelük stb.

Hawrylyshyn (1980) sokat foglalkozik a társadalmi értékekkel: milyen az oktatás minősége, az írni-olvasni tudás, a lehetőség az alkotókészség kiteljesedéséhez. Milyen az egészségi helyzet, a népmozgalmi mutatószámok, az ételmezés, a lakásviszonyok, a munkaalkalmak, a szabadidő fölhasználása, a társadalmi biztonság.

Politikai kérdések: hogyan lehet hatalomra jutni, mi a hatalom forrása: erő, alkalmasság, népakarat? Kiket szolgál a hatalom? Mi a hatalom gyakorlásának a módja, kényszer, meggyőzés vagy kezdeményezésekre adott válasz, a hatalom legitimitása – hatékonysága. Van-e az embernek joga (másnak nem ártva) mástól eltérőnek lenni?

Fontos az intézmények pártatlansága, törvényessége, méltányossága, a politizálásra való lehetőség. A szavazásban való részvé-

tel aránya, hacsak az nem kötelező. A hatalom hozzáférhetősége, a hatalomban való részvétel, annak befolyásolhatósága, hajlékonysága, alkalmazkodóképessége. A másik oldalon: korlátozás, megterhelés, bebörtönzés, kivégzés.

Az úgynevezett életminőségi mutatók nem párhuzamosak a pusztán termelési adatok alapján számított gazdasági mutatókkal.

9
MÉLY ÖKOLÓGIA ÉS
ÖKOFILOZÓFIA –
NAESS ÉS SKOLIMOWSKI

Aki most találkozik életében először a címben jelölt két fogalommal, annak is legpontosabb bevezetés lehet a két szerző saját összefoglalása elmélete lényegéről:

ARNE NAESS: MÉLY ÖKOLÓGIA ÉS ÉLETMÓD*

1. Egyszerű eszközöket használjunk. El kell kerülni a fölöslegesen bonyolult eszközöket.

2. Tevékenységeink során szolgáljuk a belső értékeket, ne a pótlékokat, amelyek távol vannak az alapvető céloktól.

3. Az első két pontból következik a fogyasztósi megtagadása, s a személyes birtoklás legalacsonyabb szintre való csökkentése.

4. Törekednünk kell az érzékenység fenntartására és növelésére és a mindenki számára elégséges javak biztosítására.

5. Ne szeressünk semmit csak azért, mert az új, becsüljük meg a régit, a beváltat, ha az „elhordott” is.

6. Valóban cselekedjünk, és ne csak elfoglaltak legyünk.

7. Értékeljük az etnikai és kulturális különbségeket, nem félve a másság fenyegetésétől.

8. Töltsön el bennünket aggodalom a harmadik és negyedik világ helyzete miatt, és ne éljünk a szükségesnél magasabb életszínvonalon.

9. Ne legyen olyan az életmódunk, amely csak embertársaink és más fajok iránti igazságtalanság révén tartható fenn.

10. Tapasztalataink legyenek mélyek és gazdagok.

11. Amennyire csak lehetséges, végezzünk értelmes munkát.

12. Élünk összetett, de ne bonyolult életet (complex – complicated...)

13. Helyezzük a társadalom elé a közösség fontosságát.

14. Értékeljük, vagy éljünk az elsődleges termelés alapján (például kisléptékű mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat).

*Részlet, Ch. 26, p. 259, Arne Naess: *Deep Ecology and Lifestyle. (Mély ökológia és életmód.) Deep Ecology for the 21st Century – Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism – edited by George Sessions, – Shambala, Boston and London, 1995. 488. pp. Thomas Berry, Capra, Foreman, Fox, Naess, Wolfgang Sachs, George Sessions, Gary Snyder és mások. írásai.*

15. Inkább életszükségleteink, mint vágyaink kielégítésére törekedjünk. Ne menjünk el időtöltésként vásárolni. Csökkentsük birtokolt javaink mennyiségét.

16. Élünk a természetben ahelyett, hogy turistaként meglátogatunk szép helyeket.

17. Ne hagyjunk nyomokat a sérülékeny természetben.

18. Értékeljük az élet minden alakját, ne csak amit szépnek vagy fölhasználhatónak tartunk.

19. Sose használjuk az élő eszközként. Ha forrásként használjuk, akkor is legyünk tudatában belső értékének és méltóságának.

20. Ha ellentét van kutyánk, macskánk vagy egyéb kedvencünk és a vad fajok között, az utóbbit védjük meg.

21. Ne csak az egyedi életet védjük, hanem az egész helyi ökológiai rendszert.

22. Ne csak sajnálkozzunk a természetbe való szükségtelen, ésszerűtlen és tisztességtelen beavatkozás miatt, hanem ítéljük el azt, mint arcátlan, kegyetlen és bűnös merényletet – anélkül, hogy elítélnénk a végrehajtó embert.

23. Ítéljünk határozottan és bátran összeütközések esetén, de szavakban és tettekben egyaránt erőszakmentesen.

24. Ha más lehetőség nincs, akkor vegyünk részt az erőszakmentes közvetlen föllépésekben, vagy támogassuk azokat („direkt akciók”).

25. Legyünk növényevők, teljesen vagy részben.

HENRYK SKOLIMOWSKI: KULCS A BOLDOGSÁGHOZ

Ne küzdj a boldogságért. Csak akkor éred el a boldogságot, ha más dolgokra törekszel. A boldogság nem a létezés állandó állapota; az az örökös valamivé válás állapota. A boldogságot nem lehet megtervezni. Ha eljön a boldogság, már nem vagy többé annak tudatában, hogy küzdöttél érte.

Mire törekedj? Az élet értelmére, céljára, a megvalósulásra, amely túlmegy egyéni, önző énedden. Te magad akkora vagy, mint amekkorák a célok, amelyeket el akarsz érni. A nagy célok felemel-

nek téged és lehetővé teszik, hogy túllépd kicsiny énedet. A nagy célok tisztelettel töltenek meg és méltóságot adnak, amely egy értékes élet szükséges összetevője. Erőltessd magad mások legnagyobb szolgálatára, az önzetlenséged érdekében. Olvadj össze a dolgok nagy távlataival, megértve, hogy az ember sorsát a csillagok szabják meg és nem a közönséges anyag. És akkor fog életed kiteljesedni, kibontakozni. És akkor, talán, mint melléktermékhez – eljutsz a boldogsághoz is.

Mi a boldogság? Léted egyensúlya, amelyet mások sugalmazó, fölemelő derűként, nyugalomként észlelnek; amit te magad belső nyugalomnak érzel, amely erőt és elhatározást ad; nem érzéki (szenzuális) elégedettség vagy fizikai jólét állapota, hanem egy belső sugárzás. Ezt egyre inkább tudatosítani fogod, amint közelebb és közelebb kerülsz hozzá. A boldogság – önmagaddal békében élni, mialatt az ész egyesül a dolgok nagyobb rendszerével.

A valóban szent emberek, az emberi gondolkodás és lét óriásai, a Gandhik és Schweitzerek nem keresték a boldogságot, de mi sugárzóknak és sugalmazóknak találjuk életüket, amely tele volt csordulásig a nagy célok szolgálatával, s az ember rendeltetését megmutató nagy eszmék szolgálatával.

A boldogság fogalmát el kell vetni, mivel az rendszerint az énbötlésait elrejtő csapda. A boldogság kulcsa: elveszíteni énedet és becsvágyadat s elnyerni egy látást és egy küldetést.

*

Arne Naess „mély ökológiájának” forrásvidéke ott van *J. S. Mill, H. D. Thoreau, Gandhi, Rachel Carson* munkáiban, *Lynn White* fentebb idézett tanulmányában és számos, itt nem részletezett állatvédelemmel foglalkozó írásában.

Arne Naess 1912-ben született Norvégiában, ma is az év nagy részét a hegyekben tölti, a hóhatár közelében felépített kis házában. Hazájának legnevesebb élő filozófusa, 27 éves korában már egyetemi tanár, s a háború alatt az ellenállás egyik vezéralakja. Ő

vezette az első norvég Himalája expedíciót. 1972-ben, 60 évesen alkotta meg a mély ökológia (Deep Ecology) néven ismert elméletet, melyet először 1976-ban, egy bukaresti filozófus tanácskozáson ismertetett. Ez a tan, szemben a felszínes (shallow) ökológiai gondolkodással azt állítja, hogy az élőlényeknek belső értékük van, emiatt kell őket védeni, s nem azért, mert hasznosak az emberek számára.

Naess a mély ökológiát inkább mozgalomként, mint filozófiai irányzatként emlegeti, bár az „Ecosophy T” (háza Tvergasteinban van, innen a T) bölcséleti iskolát jelöl. Fontosnak tartja az önmegvalósítást, de minden lény önmegvalósítását, és hogy ez a legnagyobb mértékű sokféleséggel, összetettséggel (komplexitás) társul. E tanítás sok vonatkozásban a szabadelvűséget juttatja az eszünkbe. Fölveti az ökológiai Én fogalmát, de ebben nem mélyül el olyan mértékben, mint például *Theodore Roszak*. Naess leír egy, az Egótól a társadalmi Énig, onnan a metafizikai Énig vezető érlelődési folyamatot.

A mély ökológia alapvetőbb kérdéseket vet föl, mint a felszínes. például nem csak a harmadik világ szaporodását fessegeti, hanem legalább annyira az első világ fogyasztását. A felszínes ökológia szerint a műszaki eljárások segítenek a szennyezés megszüntetésében, Észak céljait el kell fogadni Dél országainak.

Naess iskolájának alaptételei, hogy *a földi emberi és nem emberi élet bennerejlő értékekkel rendelkezik, ezek függetlenek attól, hogy azok mennyire hasznosak az emberiség számára.* A jól ismert *Norman Myers* gondolkodása korántsem mély ökológiai szellemiségű, amikor a *Süllyedő bárka* című könyvében arról ír, hogy ezt vagy azt a fajt azért kell óvni, mert hasznos az ember számára, például azért kell megmenteni a kihalástól az örvösállatot, az armadillt, mert ez az egyetlen leprával fertőzhető állatfaj, ha kihal, nem lesz lény, akin leprával kísérletezhetnénk.

Az életformák gazdagsága és különbözősége is önmagában való érték, s nekünk embereknek nincs jogunk azt csökkenteni – kivéve, ha az életfontosságú a számunkra. A jelenlegi emberi bea-

vatkozás a nem emberi világba túlzott, és a helyzet egyre romlik.

A mély ökológia számára nem áll középpontban a vallás, bár van az irányzatnak vallásos képviselője, például *Thomas Berry*. Naess szerint is van bölcséletének vallásos vetülete, s a mély ökológián alapuló Első a Föld! (EarthFirst!) mozgalomnak van vallásos tartalma. Naess úgy gondolja, hogy ezeket a tanokat a buddhisták jobban befogadják, mint a keresztények. (Lásd alább Skolimowski és Naess vitáját.)

Naess így foglalja össze nevezetes nyolc pontjában a mély ökológia legfontosabb mondanivalóját:

1. A földi emberi és nem emberi életnek bennerejlő értékei vannak. A nem emberi értékek függetlenek attól, hogy azok mennyire hasznosak az emberiség számára.

2. Az életformák gazdagsága és különbözősége szintén önmagában való értéket jelent és hozzájárul a földi emberi és nem emberi élet virágzásához.

3. Az embernek nincsen joga ahhoz, hogy csökkentse ezt a gazdagságot és különbözőséget, kivéve, ha az életfontosságú a számára.

4. Az emberi élet és kultúra virágzása összeegyeztethető az emberi népesség csökkenésével. A nem emberi élet virágzása megkövetel egy ilyen csökkenést.

5. A jelenlegi emberi beavatkozás a nem emberi világba túlzott és a helyzet egyre romlik.

6. Politikánknak meg kell változnia. A változásnak hatással kell lennie alapvető gazdasági, műszaki és ideológiai szerkezeteinkre. A létrejövő helyzet mélyen különbözhet a jelenlegitől és lehetővé teheti minden dolgok örömtelibb kapcsolatát.

7. Az ideológiai változás lényege az élet minőségének értékelése az életszínvonal állandó növelése helyett. Tudatosítani kell a »big« és a »great« közötti különbséget.

8. Akik a fentieket elfogadják, azok közvetlen vagy közvetett módon kötelezettséget vállalnak arra, hogy a szükséges változások létrejötté érdekében cselekednek.

Naess elmélete, bölcséleti rendszere sok vitára adott okot. *Stan Rowe* vitába száll Arne Naess első négy pontjával: 1. Ne csak az élő világot hangsúlyozzuk ki, hanem a szerves/szervetlen részeit is; a másodikból nem derül ki, hogy a szervezetek különbözősége nem létezhet élettér, például a kacsák mocsár nélkül; 3. a kivétel: árulás, semmilyen esetben nincs jogunk csökkenteni az életformák gazdagságát, 4. nem az emberi élet virágzása, hanem az egész nem emberi rendszeré, szervesé és szervetlené teszi szükségessé a csökkenést.

Tehát erről az oldalról közelítve még a mély ökológia sem elég mély!

Ugyanakkor a mindennapok gyakorlatában a „minden élet egyforma érték”, a „minden lénynek egyenlő joga van, hogy éljen és virágozzék” gondolat nehezen alkalmazható. Tény, hogy nem tudjuk, mi a szerepe a bioszférában a beleinkben élő férgeknek, a vérhaj kórokozójának, vagy a maláriát okozó plazmódiumnak, a vírusoknak. Az állatvédelemmel kapcsolatos viták szoros kapcsolatban vannak ezekkel a kérdésekkel, ezekben nem kívánok elmélyedni. A kérdés rendszerint akörül forog, hogy mi a természetes, vagy mit tartunk annak?

Vita van *Bookchin* társadalmi ökológiája és a mély ökológia között is, az előbbi szerint az embernek megkülönböztetett helye van az élővilágban. (*Thiele*, 1996).

A megoldást elősegítheti, ha egyetértésre jutunk az úgynevezett *alapvető szükségletek* tekintetében: ezek az *élőhely, táplálék, ivóvíz, fedél, ruházat*. Már vitatott, hogy kiegészíthető-e ez az oktatással, egészségügyi ellátással, és hogy milyen mértékben védekezhetünk, ha támadás fenyeget bennünket.

Murray Bookchin elemzi a természet és a társadalom viszonyát és a környezeti válságban elsősorban társadalmi válságot lát. Élesen bírálja az életünket fenyegető ipari, fogyasztói társadalmat, amely mesterségesen kelt életre szükségleteket. Kifejti, hogy a mai ipar termékei természetellenesek, alig vannak kapcsolatban a természeti világgal. A mai társadalom alapja, fejti ki Bookchin, az em-

bernek a többi ember és a természet feletti uralma; szerinte helyre kell állítani a hagyományos törzsi, például indián társadalmak legjobb hagyományait, az emberek közötti erős közösségi kapcsolatokat, a társadalmi szerepek egymást kiegészítő voltát, a mély tiszteletet a természet iránt, s a közösségnek mindenki alapvető szükségleteit biztosítani kell. Alapvető, hogy a társadalomban ne a vetélkedés, hanem az együttműködés legyen a szervező elv. Az együttműködés ellentétele a piacgazdaság, ami helyett egy morális gazdaságra van szükség, amelyben egy cég jó nevét nem vásárolhatja meg hirdetéseivel, hanem csak tisztességével. Ezekkel a kérdésekkel a 13. és 14. fejezetben foglalkozom.

VITA NAESS ÉS SKOLIMOWSKI KÖZÖTT

Henryk Skolimowski (1933–) lengyel filozófus a „Két kultúra” mindkét oldalát ismeri – Lengyelországban végezte mérnöki tanulmányait, majd filozófiát tanult Oxfordban. Hosszú ideig élt az Egyesült Államokban, most az év egy részében ott, a másikban Lengyelországban dolgozik és tanít. Sokat járt Indiában.

Nem a fenti gyakorlati, hanem bölcseleti okok miatt áll vitában a mély ökológiával. Szerinte Naess bölcseleti alapja nem kielégítő, mert nem ad megfelelő kozmológiát korunk számára. Hiányzik belőle a spiritualitás, s nem vizsgálja a Mindenség szándékát. A mély ökológia ugyan nem kételkedik az evolúcióban, de nem is hangsúlyozza annak fontosságát. Skolimowski végül a mély ökológiai bölcseleti iskola hibájául rója föl, hogy elveti *Teilhard de Chardint*, mint emberközpontú filozófust. Ez a vita többek között az *Ecologist* című lap hasábjain zajlott. Naess Skolimowskinak adott válaszában kifejti, hogy a mély ökológia nem merev dogma, hanem alap, nincsen meghatározott filozófiája, vallása, hiszekegye, nincs szüksége egységes ideológiákra, „Gleichschaltung”-ra. Szerinte szerencsétlenség volna, ha egyféle vallás vagy egyféle bölcselet uralná a földet, s ugyancsak az lenne, ha egy zöld társadalom gátolná a kulturális különbségek kialakulását.

SKOLIMOWSKI ÖKOFILOZÓFIÁJA

1. Kozmológiájának sarkalatos pontjai: a **rend**, az *antropikus elv* (nem véletlenül vagyunk itt), a teremtő evolúció, a részvétel (a mindenség rajtunk keresztül észleli önmagát, mi a kozmosznak cselekvő részei vagyunk). Például nem beszélhetünk az egészséghez való jogunkról, mert a Kozmosz iránti kötelességünk, hogy egészségesek legyünk. (Hasonlóan vélekedik előadásában *Grand-pierre Attila*: Személyes, saját felelősségünk van a világ iránt, nincs felmentő körülmény...)

Az antropikus elv alapján a világegyetem azért olyan, amilyen, mert intelligens életet akar létrehozni. Összetétele, szerkezete, dinamikája tökéletesen kiegyensúlyozott ahhoz, hogy élet keletkezessen. Létezik kozmikus evolúció, a „véletlenek” nem is annyira véletlenszerűek.

Az evolúció vonatkozásában elfogadja Teilhard-t. Ismeri a korlátait (például hogy távol állt a keleti bölcselet megértésétől), mégis csodálatosnak ítéli a művét. Skolimowski másokkal együtt következetesen állítja, hogy az *evolúció nem a lehetséges változatok között botladozó véletlen folyamat*. Szerinte az evolúció istenivé tesz, szellemiséggé alakítja az anyagot. „Könnyen elfogadom azt az állítást, hogy az Isten evolúció és az evolúció Isten.”

Teilhardi gondolata, hogy a Mindenség lényegében befejezetlen, mi magunk is befejezetlenek vagyunk. Világosan következik ebből, hogy – miként a Kozmosz – mi emberek is tovább fogunk evolválódni. Szerinte Teilhard filozófiájában az is benne foglaltatik, hogy Isten is evolválódik. Ez azonban lassú folyamat. Tagadja, hogy az evolúció gyorsan elvinne bennünket, saját erő kifejtésünk nélkül az Ómega ponthoz, valamilyen ígéret földjére. Nem hiszi, hogy az emberiség nagy része eljuthat a megvilágosodáshoz. *Peter Russellt* túlságosan derűlátónak találja.

2. Benne van-e a Tudatosság az anyagban? Skolimowski szerint az anyag fejlődésének egy bizonyos pontján, valamelyik életformánál jött létre. Eleinte bizonytalan, homályos, majd egyre tisztább Tudat volt ez, aztán kialakult az éntudat is. Az evolúció

az istenivé válás finom folyamata, amely során az anyag szellemé, a tudat éntudattá, az éntudat „szent tudatossággá” alakul át.

A tudat, tudatosság kérdésében szembeállítja egymással a két-féle tudatosságot:

Részvételi	Elidegenítő
Teljességre törekvő	Atomizáló
Evolucionárius	Statikus
Minőségi	Mennyiségi
Alázatos	Kizsákmányoló
Spirituális	Anyagelvű

Az evolúció útja az egyre nagyobb komplexitás, a tudat felé vezet, minden élet a tudati kifejeződés felé tapogatódik – írja Skolimowski, Teilhardhoz hasonlóan vélekedve.

Már a korábbi fejezetekben fölvetettük: Milyen az erkölcsileg jó, az evolúció számára hasznos tudatosodás? Ez Skolimowskit is foglalkoztatja. Egy helyen így ír:

„Az evolúció összes ajándéka közül a tudat a legértékesebb. Mégis megengedtük, hogy mássá legyen, mint amit érdemelt volna. Nézz magadba! Mennyi szennyet töltesz naponta a tudatodba? Figyeld meg, mennyi közhelyet engedsz belé jutni. Ez nem a tudat helyes ökológiája. A tudatodban lévő hulladék jelentéktelenné tette a létedet, aggaszt és zavarodottá tesz, nem engedi, hogy helyesen gondolkodj, s megfelelően cselekedj. Ha törödsz életed ajándékaival, ha törödsz tudatod ajándékaival, akkor ne engedd meg, hogy tudatod szeméttárolóvá legyen. Ez a tudat helyes ökológiájának első törvénye.”

A tudás és a bölcsesség viszonyával foglalkozva írja, hogy tudásunk növekedésével bölcsességünk korántsem nő, sőt csökken. Idézi *T. S. Eliot* sorait: Hol az Élet, mely életünkben elveszett? Hol a bölcsesség, mely tudásunkban elveszett? Hol a tudás, mely ismeretünkben elveszett? (Ferenc Győző fordítása.) (Where is Life, we have lost in living? Where is the wisdom, we have lost in knowledge? Where is the knowledge, we have lost in information?)

Turgenyev Apák és fiúk című regényében Bazarov apjával beszélgetve kijelenti: „elhatároztuk, hogy mindenben kételkedünk. – Ezt nevezitek nihilizmusnak? – Ezt nevezük nihilizmusnak. Úgy ítélem, hogy olyan művész, mint Rafael, egy rézgarast sem ér.” Skolimowski szemében Bazarov a nihilizmus, materializmus, pozitívizmus megtestesítője. A belső értékek jelentéktelenek, másodlagosak, nem léteznek a hideg tények, klinikai tárgyilagosság és tudományos érvelés világában, írja.

Teilhard-ral és Russell-lal szemben Eliot, Skolimowski (és *Hamvas Béla*) tanításaiából az következik, hogy mivel a tudás nem azonos a bölcsességgel, az ember szellemi, tudati evolúciója, a teilhardi nooszféra kialakulása semmi esetre sem párhuzamos a műszaki, tudományos eredményekkel. Gondoljunk a géntechnológia mérhetetlen veszélyeire. Ezek a beavatkozások egy sokmilliárd év alatt kialakult összhangot boríthatnak fel, homokot szórva az evolúció gépezetébe.

A válságból való kijutás útjai (műszaki-gazdasági-jogi-tudati) közül számára kulcsfontosságú az ökológiai tudat terjedése. Úgy látja, hogy a tudat zöldülése folyamatban van, de az nem megy önmagától, nagy energiát kell rá fordítanunk.

Véleménye szerint új kozmológiát kell teremtenünk, a valóság új fölfogását. A tudományos haladásról alkotott nézeteink alapja az a mítosz, hogy képesek vagyunk ellensúlyozni, kidolgozni, tökéletesíteni a természet alapvető mintázatait, holott sosem lehetünk képesek arra, hogy évmilliárdok evolúciójának eredményeit műszaki dolgokkal helyettesítsük – gondoljunk akár az időjárás-viszonyokra, immunrendszerünkre vagy a mezőgazdaság ökológiai rendszerére.

3. Etikája. Skolimowski *Ökoetika* (Eco-Ethics) című dolgozatában röviden végigvezet az etikai bölcseleteken: „Az etika lehetetlen dolgokat követel tőlünk, az a szenteknek való. De nekik nincs szükségük etikára. Közönséges halandók számára a magas szintek elérhetetlenek. De éppen az ő számukra készültek az etikai szabályok.” Az etika ott van a történelem előtti emlékezetben, a

szájról szájra átadott hagyományban, a gyermekeknek mondott mesékben, de ez még azokban nem kristályosodott ki. Az erkölcs gyökereit megtaláljuk például *Homérosz*nál: a hősiességet, önzetlenséget, önfeláldozást a görögök bibliájának tekintett Iliászban. Végigköveti a Bhagavad Gita etikáját, a platonit, arisztotelészi és a sztoikus etikát. A sztoikusok hangsúlyozták a mérsékletet, az egyszerű életet, az igénytelenséget, az önmegtágadást. Fontos képviselőjük *Epiktétosz*, aki ezt tanította: „Ha nem akarsz veszíteni egy versenyben, ne vegyél részt benne”. A sztoikus etikához hasonlít *Gandhié*, aki azonban nem vonul vissza, hanem az egyszerű élet mellett határozottan cselekszik. Számára az egyszerűség a szolgálathoz kapcsolódik, mert a szolgálat az élet értelmének a része, a megszabadulás útja.

A krisztusi, a keresztény, szeretet hirdető etikával kapcsolatban szembeállítja Assisi Szent Ferencet Aquinói Szent Tamással és az Egyház hibájaként rója föl, hogy „Tamás skolasztikájáért félretolta a ferenci erkölcsöt”. A keresztény etika, úgymond, túl alakatlan, összetett, mert magában foglalja az Ótestamentum, az Újtestamentum, a pápák, a szentek nem azonos fölfogását. A tíz parancsolat világos, de azok közül csak kettőt-hármat vesznek komolyan.

Skolimowski etikájának talpköve a következő: A világ szentély, amelynek sarokpontjai az *alázat (tisztelet)*, *felelősség, mértékletesség, különféleség* (diverzitás), *igazságosság*.

Vallásos világnézete közel áll a buddhizmushoz, anélkül, hogy magát buddhistának vallaná. (A fejezet elején közölt *Kulcs a boldogsághoz* című írása nyilvánvalóan keleti szellemiségű). Egy alkalommal tanszékén amerikai kollégáival együtt izgatottan várták egy japán buddhista szerzetes látogatását, s annak megérkezése után elmondták neki, hogy milyen sok mindent várnak ők a buddhizmustól, annak megújulásától. Kiderült, hogy a buddhista vendég viszont éppen egy megújuló kereszténységtől várt rengeteget.

Nyitottan figyelve a keleti filozófiákra, vallásokra nagy különbséget lát Kelet és Nyugat között abban a tekintetben, hogy a keleti ember saját maga akarja elérni a megvilágosodását, a nyugati ember

mástól várja a megváltást. Krisztustól, a Tudománytól, a Bombától, az ufóktól... Közvetett módon a fogyasztás is a megváltás egy alakjává vált. „Új játékokat, újfajta kukoricapelyhet, új kocsikat, új tévét, kozmetikai cikkeket és számítógépeket fogyasztani önmagában nem veszélyes dolog. Pszichikai létünkre nézve azonban veszélyes, ha ez a fogyasztási folyamat már vallásos ösztönzéssé válik, amelyik boldogságot, beteljesülést, üdvözülést jelent.”

A keresztény Skolimowski szívén viseli a katolicizmus sorsát, fontosnak tartja a vallás, az egyházak megújulását, úgymond „zöldülését”.

Ismeri a kereszténység értékeit, de ugyanakkor kritikus is vele szemben. „Utunk nem feltétlenül vezet a hagyományos, régi divatú kereszténységhez, vagy a hagyományos katolicizmushoz. Minden változik ezen a világon. A kereszténységnek meg kell változnia, hogy életben maradjon és hogy életben maradjon az emberiség. Létre kell jönnie az ökológia és a kereszténység bizonyos öszszeolvadásának. Ma az ökológiai szükségesség mindenekfelett áll.”

Ma több vallásban is gyakori a befelé fordulás, a világ gondjai iránti közöny. Ez a magatartás tükröződik azoknak a buddhistáknak a véleményében, akik inkább meditálnak Tibet helyzetéről, de nem tüntetnek a kínai követség előtt, vagy azon kereszt(y)én(y)e-kében, akik szerint az ökológiai válság Istenre tartozó dolog: ha akarja, megmenti a világot. Természetesen számos ellenpont van: az Assisi folyamat, vagy *Norberg-Hodge* és *Sivaraksa* tevékenysége. Ezekről a 14. fejezetben szólok.

*

Az ökológiai filozófiai iskolák a válságból kivezető út lehetőségéről szólva azt állítják, hogy *nem segítenek a műszaki, jogi, gazdasági eszközök, elsősorban a tudatunkat kell megváltoztatnunk*, s csak ez az új tudati forradalom segíthet, egy új szellemi tömegmozgalom mentheti meg az életet.

10
KÖRNYEZET- ÉS/VAGY
TERMÉSZETVÉDELEM?
A MOZGALOMRÓL

A bölcsélet célja a megismerés, annak alapján a célok kijelölése, a módszerek, és az etika megfogalmazása. A mozgalomban ezek napról napra fölvetődnek, a helyes válaszok elősegítik a gyakorlati tevékenységet.

A következő fejezetek alapkérdése az, mennyire támaszkodik a mozgalom a bölcséleti, szellemi alapokra.

KÖRNYEZET- ÉS/VAGY TERMÉSZETVÉDELEM

A pártállami időszakban tudatosan erőszakolták a két fogalom közötti megkülönböztetést, a szétválasztásnak tehát voltak politikai okai: a „környezetvédőkről” a vízlépcső, az atomerőművek, egy új ellenzéki politikai mozgalom, netán párt jutott a vezetők eszébe, a természetvédőket békésebb embereknek vélték. A Borsod Megyei Természetvédelmi Egyesület vezetőinek a nyolcvanas évek elején egy állami vezető azt mondta: „Maguk természetvédők, ne foglalkozzanak Miskolc levegőjével, az környezetvédelem!” A zöld mozgalmon belül ma is többen hangsúlyozzák a természet- és környezetvédelem külön-, esetleg egymással való szembenállását. Többen kardoskodtak a külön természetvédelmi törvény mellett, vagy arról vitatkoznak, hogy egy választott mozgalmi testületbe hány „természet” és hány „környezetvédő” kerüljön stb.

Ami a meghatározásokat illeti: a *Környezetvédelmi lexikon* szerint a környezetvédelem „célja az ember... tevékenységéből fakadó káros következmények kiküszöbölése és megelőzése az élővilág és az ember károsodás nélküli fennmaradásának érdekében”, a természetvédelemé pedig „a természet értékeinek feltárása, ... kezelése, megőrzése.” Az első megfogalmazás tehát hangsúlyozza az ember fennmaradását is, a második már nem. Úgy tűnik, mintha a környezetvédelem része lenne a természetvédelem, hiszen ha az embertől indulunk ki, annak környezetéhez tartozik az élő természet. Gondolkozhatunk azonban másként is, a természetnek, Gaia felől közelítve, az ember is része, lakóhelyével, tevékenységével, hulladékával együtt. Ha így fogjuk föl, akkor a természet, Gaia védelme a nagyobb egész. A kettő elválaszthatatlan egymástól, s

baj van, ha valaki csak az egyikkel szeretne törődni. Az ugyanis lehetetlen.

A ketté- (és csak ketté) választás teljesen értelmetlen. Ha a vízlépcső ellenzői foglalkoznak a Szigetköz élővilágával, akkor természetvédők, és ha féltik Budapest ivóvizét, akkor környezetvédők? Vajon *Rachel Carson* a madarakat vagy az embereket, az egész emberiséget védte a túlzott vegyszerezéstől? A savas eső, a fölmelegedés, az ózonritkulás, a levegő vagy víz szennyezése, a hulladékok ügye pusztán a környezetvédelemre tartozna, amikor mindezek az egész élővilágot is károsítják, a mikroorganizmusoktól kezdve a legevöltabb lényekig?

Talán aki a városi fákat védi, az környezetvédő, s a természetvédelem akkor kezdődik, ha a fák már ligeteket alkotnak és madarak is vannak benne? Vagy csak az őshonos növényeket kell védeni, a kis fenyőket ki kell húzkodni, vagy a későn telepített fenyveseket föl kell gyújtani?

A „természetvédők” igyekeznek védett területeket, nemzeti parkokat létesíteni, tevékenységük gyakran ösztönös és fölbecsülhetetlen jelentőségű, a világ sok országában és hazánkban is. Ha azonban valaki a fajokat védi, akkor keresnie kell az okokat, végig kell gondolnia, hogy miért pusztítja az ember ezen fajok életterét. Irtja az erdőket, mert kell a legelő a hamburger-marháknak, kell a fa, amelyből csomagolóanyag és jelentős részben szemétposta lesz, föltúrja a természetet a fogyasztási szokásait kielégítő több energiáért, az olajért vagy folyókért, a növekedés, a „fejlődés” érdekében, vagy egyesek közvetlen anyagi érdekeik miatt libákat tenyésztenek a Hortobágyi Nemzeti Parkban...

E kétféleség igen távol áll a helyes szemlélettől. Végeredményben Gaia (az evolúció) megóvásának *nem két megközelítése* van, természet- és környezetvédelem, *hanem sokféle*. 1. Szellemi, bölcséleti, vallásos, nevelési. 2. Tudományos (fizikai, vegyi, földrajzi, biológiai, ökológiai stb.). 3. Természetvédelmi (az élőhely és a fajok megóvása). 4. Fizikai, vegyi, biológiai ártalmak, szennyezések elleni tevékenység (levegő, víz, talaj, élelmiszerek stb. védelme),

ezt nevezhetjük környezetvédelemnek is. 5. Társadalmi, ide tartozik a „zöld” politika és a mozgalom, 6. Jogi, 7. Gazdasági, 8. Műszaki eszközök. Biztosan van még jó néhány.

Hol vannak a természet/környezetvédelem gyökerei? A törzsi népekről szoltunk, sokat emlegettük a régi kultúrákat.

A védelem megjelent a történetírásban is: Tacitus például halatlanul érdekesen ír le egy ókori folyamszabályozási megbeszélést, amikor a városok és tartományok küldöttei arról vitatkoztak, hogy bele szabad-e avatkozni a természeti folyamatokba, szabad-e eltéríteni folyókat, csatornákat vagy gátakat létesíteni, majd hosszas vita után csatlakoztak *Cnaeus Piso* véleményéhez, aki előadta, hogy semmit sem kell változtatni.

Az ember korán észreve(he)tte saját maga és embertársai káros tevékenységét, de az írástudók többet foglalkoztak az erdőkkel, növényekkel, madarakkal, mint a mérgezett bányászokkal, kohászokkal. A gyökerek „természetvédelmi”: sokan védeni akarták a szép madarakat, állatokat. *Andrew Goudie* gyűjtötte össze könyvében (*Az emberiség hatása – szerepe a környezeti változásban*) a legjelentősebb természetbúvárokat, akik fölhívták a figyelmet az ember káros beavatkozásaira, természetet pusztító tevékenységeire. Csak néhány közülük:

Georges-Louis Leclerc de Buffon gróf, francia természetbúvár (1707–1788), összehasonlította a lakott és a lakatlan területeket, a pusztuló erdőket, tavakat, mocsarakat, a hegyek állapotát, a talaj termékenységét és aggódott az ember tevékenysége miatt.

Alexander von Humboldt német természettudós (1769–1859) azt észlelte, hogy a venezuelai Valencia-tó szintje 1800 körül erősen csökkent ez erdőirtások, az indigó-termesztéssel kapcsolatos beavatkozások következtében.

Mary Somerville (1780–1872) azon szomorkodott, hogy önzésünkkel miként pusztítjuk az állatvilágot, mérgezzük a környezetet a termelés, a sport, a szórakozás érdekében. „A Teremtő alkotása kiegyensúlyozott és az ember nem lépheti túl büntetlenül

annak törvényeit” – írta határozottan bölcséleti-erkölcsi alapú ítéletét.

Az amerikai *Georg Perkins Marsh* (1801–1882) *Ember és természet* (Man and Nature) című könyvében bemutatta az ember természetátalakító, pusztító tevékenységét. (Erdők pusztítása, mocsarak, vizek kiszáradása, talajpusztítás, a károsodott növényzet tehetetlensége a kiszáradással, a téli viharokkal vagy a nyári hőséggel.) Sokat tanult tőle a neves francia tudós, *Elisé Reclus* (1830–1905), aki Franciaországban vizsgálta a Marsh által másutt már leírt jelenségeket. *Jean-Henri Fabre* (1823–1915) az Alpok erdőpusztításainak a következményeivel foglalkozott.

Az újabb kor nagy egyénisége *Rachel Carson* (1907–1964), akinek *Néma tavasz* (1962) című könyve nagy hatást gyakorolt korának gondolkodására. Angolt, biológiát, genetikát tanult. Dolgozott Woods Hole-ban is, a Tengeri Biológiai Laboratóriumban, ahol később *Szent-Györgyi* is. A Néma tavasz tudományos munka, 43 oldalnyi, 650-700 irodalmi adattal. Szerzője leírja, hogy a vegyszerek fölhasználásának milyen következményei vannak, a természet számára idegen és le nem bomló anyagok miként szaporodnak föl természeti környezetünkben, miként halmozódnak fel a táplálékláncban, jutnak el még a sarkvidéki madarakba is. (A tojásban felhalmozódó anyagok miatt azok összeroppannak a költő madár súlya alatt, s eljön majd egy tavasz, amikor nem lesz többet madárdal.) Ott vannak élelmiszereinkben, ruházatunkban, lakásunkban, s közvetlenül mérgezik az embert is.

Carson gyökerei mélyen filozofikusak (megkérdőjelezi az ember felsőbbrendűségét, hangsúlyozza választási lehetőségét) és nagy szerepe volt a mozgalom kibontakozásában.

A tudósok úttörő munkája mellett mind több szervező személyiség is föllépett, akik fölismerve az összefogás szükségességét társaságokat, egyesületeket hoztak létre a természet, egyes fajok vagy területek védelmére.

Közülük ki kell emelni a Haiti szigetén született amerikai *John James Audubont* (1785–1851). Ő az Egyesült Államok első termé-

szetvédője, a róla elnevezett társaság 1885-ben alakult meg. *John Muir* (1838–1914) skót születésű amerikai, 11 éves korában költözött szüleivel Amerikába. Autodidakta, magányos, félénk ember volt, szerette a vad természetet, s sokkal kevésbé a várost. Muir az amerikai természet európai hódítók általi legyőzésével és házi-asításával, ezek következményeivel foglalkozott. 1892-ben a Sierra Club első elnöke, publicista, fellépett az „ésszerű haszonelvűséggel” szemben. Kereste a bölcséleti hátteret, úgy vélte, hogy a kereszténység gátolja a természet megértését, s „fösvény” abban a vonatkozásban, hogy a tanítás szerint csak az embernek van lelke. Ez a nézet hatalmazza föl az embert a természet fölötti uralkodásra. Muir hitt a természet isteni erejében, a természet-istenségben. Elfogadta Darwin tanait, de a folyamat mögé helyezte az „isteni intelligenciát”.

Az említett két nevezetes amerikai szervezet (Sierra és Audubon) mellett 1865-től Angliában is sorra alakultak madár- és természetvédő társaságok. Azonban a madárvédelem kontinentális eredetű: az első Nemzetközi Madártani Kongresszust 1884-ben Bécsben, a másodikat 1891-ben Budapesten, a harmadikat 1900-ban Párizsban rendezték, majd a negyediket 1905-ben Londonban, és az ötödiket 1910-ben Berlinben.

Az előfutárok némelyike, mint Mary Somerville vagy John Muir keresik a bölcséleti alapokat, de a csoportokat általában nem bölcselők alapították. Mégis vannak a mozgalomban olyan szervezetek, amelyekben a rend keresése és a transzcendens gondolkodás átszövi a csoport gyakorlati tevékenységét: ilyen például az Első a Föld! (EarthFirst!) mozgalom.

EGY ÉRDEKES MOZGALOM: ELSŐ A FÖLD!

Az érdekes és harcosszerű amerikai természetvédő mozgalom alapja a mély ökológia bölcsellete, emellett közeli rokonságban van a bio-regionalitással. (Ez utóbbi a biológiailag meghatározott területek, tájak, régiók együttes, önálló életét hirdető tanítás. Erről a 14. fejezetben *Wendell Berry* írásával kapcsolatban olvashatunk.) Az

Első a Föld! szervezet bírálja a növekedés alapú társadalmat, s előtérbe helyezi a helyi, önálló, ökológiailag egyedül fenntartható, nem központosított rendszert. Úgy vélik, hogy az ipari társadalomnak össze kell omlania, a rövidesen bekövetkező ökológiai szerencsétlenség után az emberek kénytelenek lesznek új módon, máshogyan élni.

A természeti területek megmentése érdekében polgári engedtlenségi fellépéseket, rongálásokat („ökotázst”) szerveznek.

A mozgalomnak két, egymással vitázó, radikálisabb, illetve mérsékeltbb szárnya van. Ellenvéleményük csaknem minden kérdésben felszínre kerül, például: mi a hatékonyabb taktika: a polgári elégedetlenség vagy az „ökotázst”? Tömegmozgalmat kell-e csinálni, vagy csak meggátolni a fogyasztói társadalom behatolását az érzékeny területekre? A „jámborok” tömegmozgalmat akarnak, s ennek érdekében a polgári engedtlenségi fellépéseket kedvelik, de például elítélik, hogy a kivágásra kiszemelt fába szögeket verjenek, mert ezzel megsebezhetik a munkásokat. Táborukat ki akarják terjeszteni a fehér középosztályon túl.

A „vadak” (vadonpártiak) azért is ellene vannak a polgári engedtlenségnek, mert az Első a Föld! mozgalom tagjai szegények, nehezen viselik a letartóztatást és pénzbüntetést.

Mindkét szárny *erőszakmentességet* hirdet, de a vadak szerint az erőszakmentesség alapja egy olyan *pacifista humanizmus*, ami ellentétes magával a természettel. A „New Age” mozgalommal kapcsolatban is eltérnek álláspontjaik: a vadak kinevetik annak szellemiségét emberközpontúsága és az embert illető derűlátása miatt. A jámborok bizakodóbbak: úgy gondolják, hogy az ember képes megváltoztatni életmódját, s ők kevésbé ellenségesek a „New Age”-dzel szemben, mint a vadak. Az utóbbiak inkább embergyűlölők, individualisták, egyesek szerint fasiszták. Nem szeretik a reformokat. A vadak úgy vélik, hogy az ökológiai szerencsétlenség elkerülhetetlen, ez Föld Anya önvédelmét jelenti, amivel képes eltávolítani az ipari ember rákos burjánzását, s megteremteni az emberiség számára a megfelelő életmód kifejlesztésének a lehetőségét.

A mozgalom mindkét szárnya korlátozni akarja az emberiség szaporodását. *Chim Blea* így ír: „Minden középosztályhoz tartozó, nálunk születő gyerek 40 harmadik világbeli gyereknek felel meg – ha arányosan kiszámítjuk a reájuk eső erdőirtást, növekvő legeltetést, sivatagosodást. Elmélkedj, mielőtt gyereket nemzel! Köttesd el a petevezetékedet, végeztess el a vazektómiát!”

Fontosnak tartják a vallást. *Judi Bari*, akit Kaliforniában majdnem felrobbantottak a kocsijában, a Bibliából idéz egy levelében: „a fák nem Isten ajándékai, hanem maguk is istenek és bűn kivágni azokat...” „én vagyok Isten bosszulója”. Van, aki úgy vélekedik, hogy eszméikben keveredik a keresztény fundamentalizmus az elmebetegséggel.

Elutasítják a szervezett egyházakat, s – úgymond – „*spirituális*” kapcsolatban vannak a természettel, mélyen átélik minden élő szentségét és a velük való kapcsolatot. Minden élőlény ugyanazon evolúciós folyamat révén jött létre, egyiknek sincsen különös célja. *Christopher Manes*, az Első a Föld! egyik filozófusa szerint az evolúció azt jelenti, hogy az ember sem fejlettebb vagy haladottabb a többi fajnál. A *Homo sapiens* nem az evolúció célja. Maga az evolúciós folyamat a legnagyobb érték. Az evolúció folyamatosságához van szükség az érintetlen természet megőrzésére.

A mozgalom egyes tagjai vallásosak: hitüket a taoizmushoz, buddhizmushoz, hinduizmushoz, földimádathoz vezetik vissza. Vannak köztük azonban keresztény misztikusok is. Legfontosabb csoportjuk valamilyen „amerikai indián spiritualizmus”-hoz áll közel: elítélik a természet kizsákmányolását és az indiánok üldözését; szerintük a gyarmatosítás előtti Amerika szent hely volt, ahol a természet és az ember összhangban éltek egymás mellett. Az amerikai kultúrát csak az indián elemekkel lehet életre kelteni.

Rendszeresen megrendezik az *Összes Élőlény Tanácsa* nevű összejöveteleiket. Ezekon kapcsolatot akarnak létesíteni a nem emberi világgal, akár sziklákkal, folyókkal, s szavakkal adnak kifejezést azok emberek okozta sérelmeinek. Éjszakába nyúló, elragadtatott szertartásos táncokkal fejezik ki a többi fajjal való

egységüket. Egyik mitikus eszméjük *Aldo Leopoldt*tól származik, aki egy tanulmányában így fogalmaz: miként lehet „Hegy módjára gondolkodni”.

Az Első a Föld! mesékben emberek és farkasok társalognak egymással, mint az ősi vallásokban szokás volt. Utcai gyűléseken mutatják be a „zöld tüzet”, ami az „öko-evangélium” része. (Az Első a Föld!-ről lásd *Rik Scarce* 1990-ben és *Bron Taylor* 1991-ben megjelent írásait.)

*

Bölcseleti alapjai vannak néhány vallási közösség ökológikus életmódjának. Tevékenységük más, mint a mozgalmi csoportoké, ők nem gyűjtenek aláírásokat, nem állják el az atomhulladékot szállító vonatok útját – de életük példamutató lehet mások számára. Ilyen például az amerikai anabaptista Amish közösség. Nem használnak gépkocsit, kábelelektromosságot, tévét, gyakorlatilag vegyszereket is alig. Közösségük kommunisztikus, anyanyelvük német, ruházatuk sok száz éves minta alapján készült, nincsen rajtuk „cifraságot” jelentő gomb. Katonai szolgálatot nem teljesítenek. *Foster* (1987) szerint „taoista ökoanarchisták”. Sok tekintetben hasonló módon élnek és gondolkoznak a hutteriták, akikkel a magyar Bokor közösségnek szoros kapcsolata van. (Lásd: *Bulányi*, 1992 és *Simonyi*, 1993).

Egyre több ember szeretné otthagyni a várost, közösségben, vidéken élni. Ezek a közösségek nem föltétlenül vallásos jellegűek, de mint *Borsos Béla* egy tévéműsorban kifejtette, szükséges a tagok közötti lelki kapcsolat – enélkül nehezen működik a közösségi lét. Jó néhány évvel ezelőtt a BME Zöld Kör *Kék Bolygó* című lapjában jelent meg *Zaja Péter* írása: „Elhagyom a várost”. Ő ma családjával egy kisebb közösségben, Visnyeszéplakon él, mások Ibfán építkeznek és törekednek a közösségi élet megvalósítására, alakulóban van a Bokorliget a Balaton-felvidéken.

MÓDSZEREK

A mozgalom módszerei igen sokrétűek – itt csak egy rövid fölso-rolást adok. *Szervezeti módszerek*: csoportok, klubok, helyi-országos-nemzetközi egyesületek alapítása, esernyőszervezetek, hálózatok, bizonyos célok érdekében létrejött több csoportra kiterjedő alkalmi vagy tartósabb szövetségek, politikai pártok. *A hatalom befolyásolása*: beadványok, aláírásgyűjtés, javaslatok, tervezetek kidolgozása, parlamenti vagy önkormányzati bizottságokban való jelenlét. Népszavazások kezdeményezése. *Közvetlen föllépések*: utcai vagy előadótermi tüntetések, fölvonulások, útlezárás. Egyes cégek, áruk elleni bojkott. Hirdetések elleni föllépések. Polgári engedetlenség. *Tájékoztatás*: titkos adatok nyilvánosságra hozatala, hiteles, tudományos tájékoztatás. *Előadások szervezése*, mások által szervezett előadásokon való részvétel és vita. *Fogyasztóvédelem*: árucikkek ismertetése. *Kiadványok*: sajtó, hírlevelek, röpiratok, könyvek. Közvélemény-kutatás során beszélgetések. *Környezeti nevelés* – ez ugyan látszólag iskolai-állami-egyházi feladat, de az intézmények sok segítséget kapnak a számos környezeti nevelési egyesülettől, akik kiadványokkal, előadásokkal támogatják a jóra hajlamos tanárok munkáját. *Jogi eljárások*: Főleg az Egyesült Államokban van előzményük a peres eljárásoknak. Ezeket esetleg egy-egy létesítmény ellen, máskor elvi kérdések eldöntése érdekében indítják. Csak példaként említem *Jeremy Rifkint*, aki sok esetben fordult a bírósághoz környezetvédelmi kérdésekben, többször sikerrel. 1995-ben például 80 vallási vezetővel együtt lépett föl az Egyesült Államok szabadalmi hivatalának azon döntése ellen, amely emberi szervek és genetikai beavatkozással előállított állatok szabadalmát engedélyezi. Indultak eljárások ipari létesítmények, távvezetékek, vegyi anyagok használata, hulladéklerakás, útépités ellen – rendszerint aláírásgyűjtéssel és sajtóküzdelemmel együtt. Magyarországon: Versenybírósági beadványok, időnként győzelem, például termékekről sikerült bizonyítani (*Kalás György*), hogy a hirdetett, feltüntetett minőségnek nem felel meg.

11 A ZÖLD MOZGALOM ÉS A POLITIKA

A második világháború után fokozatosan bontakozott ki előbb a békemozgalom, majd a mind több politikai töltést is hordozó zöld mozgalom. A kettő között szoros kapcsolatot jelentett az atomfegyverek, majd az atomenergia elleni föllépés. A fegyverek ellen tiltakozók ugyanis hamar ráébredtek arra, hogy a nukleáris energia „békés fölhasználása” becsapás: az erőművek csak a nukleáris fegyverkezési kutatás melléktermékeiként jönnek létre (és viszont, az erőművekben visszamaradó anyagokból „bombatisztaságú” plutóniumot gyártanak).

Fontos megemlíteni az Angliában kibontakozó békemozgalmat, amelynek létrehozása *Bertrand Russell* nevéhez fűződik. (Campaign for Nuclear Disarmament, CND). Tüntetések, fölvonulásokon tiltakoztak a nukleáris töltettel rendelkező rakéták angliai telepítése ellen, éjszakai akciók során átvágták, megrongálták a támaszpontok kerítéseit. Ezekben a rendőrség által keményen megtorolt fellépésekben igen sok nő is részt vett. 1978-ban alakult meg a Green Alliance nevű környezetvédő szervezet, s később a Green Party, amely lényeges befolyásra nem tudott szert tenni.

A zöld pártok közül a német párt (Die Grünen) története a legérdekesebb – és legtanulságosabb. A környezetvédelmi mozgalom helyi, állampolgári kezdeményezésekkel kezdődött: meg akartak védeni egy-egy erdőt, folyót, tájat stb. Nem is a védelem első céljai voltak újak, hanem a föllépések határozottsága, erélye és szervezettsége, valamint, hogy azok nem kötődtek politikai párt-hoz: sem a hatalmon levőkhöz, sem az ellenzékiekhez. (Erről a korszakról szól *Degenhardt* könyve.)

Az első szervezet 1972-ben alakult, a Szövetségi Környezetvédelmi Polgári Kezdeményezés (Bundesverband Bürgerinitiativen Umweltschutz). A német környezetvédő mozgalom igen korán foglalkozott a természet megóvásával (savas esők) és már 1976-tól fölléptek az atomerőművek ellen. Nagy hírre tett szert a gorlebeni föllépés. E város közelében 1980-ban a sórétegben nukleáris hulladéklerakót akartak létesíteni, ez ellen tiltakozva mintegy 5000 fiatal megalapította a Wendland Köztársaságot, amely néhány hetes

fennállása alatt világhírűvé vált. 1980. június 6-án az új település főterén üldögélő 2000 békés és semmiféle ellenállást nem mutató polgárt a rendőrség egyesével hurcolt el. (*Csontos Gábor*, 1982.)

A német zöld mozgalom gyökerei között nem csak a béke-mozgalmat találjuk, hanem társadalmi, baloldali, pontosabban új-baloldali mozgalmakat is. Gyakoriak voltak például a csoportok által szervezett lakásfoglalások. Az első zöld politikai párt 1977-ben alakult Alsó-Szászországban (Umweltschutzpartei) és még ugyanabban az évben ugyanott a Grüne Liste Umweltschutz. 1978-ban sok tartományban alakultak környezetvédő pártok, majd 1980-ban a nevezetes Zöld Párt, a Die Grünen. A pártban már a megalakuláskor elkezdődtek a viták a célokról és a módszerekről: az erőszakmentesség alapján álljanak-e, be akarnak-e jutni a parlamentbe, vagy forradalmian lépjenek-e fel?

Első választási programjuk leszögezte, hogy kapcsolatban állnak a béke-, emberjogi-, nő-, munkás-, vallási- és harmadik világbeli mozgalmakkal. Szembenálltak a fegyverkezéssel és a NATO-val, békepolitikát és erőszakmentességet hirdettek. Programjuk igen pontos energiapolitikai célokat és közlekedési elképzeléseket szögezett le, például elleneztek az autópályák fejlesztését, a vasút és általában tömegközlekedés mellett szavaztak. Kimondták, hogy testvériséget éreznek a harmadik világgal, kiálltak a nők, az idegenek, a cigányok, a homoszexuálisok elnyomása illetve kirekesztése ellen.

A Zöld Párt legfontosabb vezetői, szervezői: Herbert Gruhl, Rudolf Bahro, Petra Kelly, Joseph Beuys. Munkájuk nyomán a Zöld Párt 1983-ban bejutott a német szövetségi parlamentbe. Alkalmazkodniuk kellett a gyökeresen új módszerekhez, s egyre inkább kettészakadtak. A két szárny, a „fundik” és a „reálok” más-más módon közelítették meg a kérdéseket. Az akkoriban Kölnben élő *Rózsa Sándor* néhány levelében elítélően írt a Zöld Párt helyi önkormányzaton belüli „politizáló, és nem elvi” tevékenységéről. Sokan léptek ki a pártból, közülük többen a politika színpadát kerülő Bundban dolgoztak (Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschlands).

Saral Sarkar, egy Kölnben élő indiai tanár, a Zöld Párt régi tagja, 1990-ben érdekes cikket közölt az *Ecologist*-ban. Ebben hivatkozik *Joseph Huberre*-re, aki szerint a zöldek szükségszerűen kötöttek szövetséget az iparral. Huber úgy hiszi, hogy nincs más lehetőség, azon kívül nem. Ezt jelenti a Zöld Pártban a réalpolitika. Ez odáig megy, hogy Joschka Fischer már az atomenergia mellé állt, mert szerinte a német gazdaságnak virágoznia kell, hogy több pénz jusson a környezetvédelemre. Ezen politika miatt Sarkar 1989-ben kilépett a pártból.

Az örök gond az, hogy a politikai pártoknak szavazókra van szükségük, ezért nem merik elmondani a választóiknak, hogy csökkenteni kell a fogyasztást. A szociáldemokraták programja eleinte kicsit zöldült, mert ki akarták fogni a szelet a Zöldek vitorlájából, aztán alapvetően egyformák lettek: nem szálltak már szembe a fogyasztással. Hogy meddig jutott ez a párt, mi sem jellemzőbb, mint hogy 1998 tavaszán a parlamenti frakcióból a NATO kibővítésének megerősítése ügyében is többen szavaztak igennel, mint nemmel, s 1999 tavaszán a Zöld Párt már a kormányzó koalíción belül támogatta a Jugoszlávia elleni háborút – a párt ekkor közel járt a szétszakadáshoz.

A másik Németország, az NDK más úton járt. Ott a környezetvédelem ügyét az evangélikus egyház karolta fel, szinte egyedülálló módon.

Európában 1998-ban Németországon kívül több országban van zöld párt és több ország parlamentjébe is bejutottak: Ausztriában, Észtsországon, Finnországon, Franciaországon, Hollandiában, Írországon, Luxemburgban, Portugáliában, Romániában, Svédországon, Szlovákiában és Ukrajnában. Az Európa Parlamentben is van zöld frakció, annak a munkájával, céljaival kapcsolatban vannak kedvező híreink, bár túl sok eredményről nem tudunk: a nemzetek feletti érdekcsoportok tevékenységét nem tudják megfékezni, legföljebb ideig-óráig gátolni.

Ezen a helyen szólni kell a nemzetközi környezetvédelmi szervezetekről is.

Annak idején, amikor a nyolcvanas évek elején-közepén a magyar mozgalom és a nyugati (főleg ifjúsági) mozgalom kezdte egymást keresni, hamar megismerkedtünk a nemzetközi szervezetekkel. Akkoriban alakult a Föld Barátai (Friends of the Earth, FOE) nemzetközi szervezet keretein belül a Légszennyezés Elleni Hálózat (Air Pollution Action Network, AIRPLAN), melynek tevékenységében a magyar csoportok már 1985-ben részt vettek. Hamarosan létrejött az Európa Fiatalsága az Erdőkért (European Youth Forest Action, EYFA) magyar tagegyesülete is. Holland kormányzati segítséggel alakult meg a nem kormányzati Milieu-kontakt Oosteuropa, amely a kelet-európai zöld csoportokkal tartja a kapcsolatot, jelentős anyagi segítséget nyújtva a számukra. A Nemzetközi Szövetség a Természet és a Természeti Erőforrások Védelmére (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, IUCN) nemzetközi szervezettel, amelyben kormányzati és nem kormányzati résztvevők is vannak, Magyarországon az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalnak (OKTH) és a környezetvédő tanároknak volt kapcsolatuk. Neves szervezet a Természetvédelmi Világalap (World Wide Fund, WWF), amely elsősorban az élővilág sokféleségének a megőrzésével foglalkozik, és a Greenpeace. Ez utóbbi 1971 óta igen sokrétű tevékenységet folytat (állatvédelem, a tengerek és folyók vízének a védelme, hulladékok szétszórása elleni küzdelem, antinukleáris föllépések stb.), de sosem volt tömegmozgalom. Igen gazdag, például hajókkal és helikopterekkel rendelkező élcsapat jellegű szervezet, amely közvetlen merész akciókkal, adott esetben határsértésekkel sokakat vonz a zöld mozgalomhoz. A szervezet anyagi forrásai kisebb részben a több millió, lelkes támogatótól származnak, de a nagyobb rész eredete nem ismert. A Greenpeace egyes esetekben megalkuvó, például támogatta a halász érdekcsoportok föllépését az Egyesült Államok delfinvédelmi törvényeinek enyhítése érdekében, erőfeszítéseket tett a zöld fogyasztósi fokozá-

sára. („Meg kell győznünk az üzleti világot, hogy a zölddé válás hasznot hajt.”) Emberei szívesen végeznek szakértői munkát a vállalatoknak, a szervezet támogat óriásvállalati termékeket és terveket, s olykor a nevét adja hűtőszekrényekhez, gépkocsikhoz. Abbahagyta a Shell nigériai olajkutatásai elleni és az ogoni nép melletti küzdelmét. A szervezet erősen központosított, nem engedélyez belső demokráciát, kibékült az adott helyzettel, ameddig abban szerephez juthat. A Greenpeace ma jobbára elitista, megalkuvó módszereket használ, előszobázik az ENSZ-ben – bár olykor vannak önmagában rokonszenves fellépéseik. (Erről bővebben: *Lisa Macdonald*, 1997.)

Igen fontos nemzetközi szervezet a Cselekvési Program a Szolidaritásért, Egyenlőségért, Környezetért és Fejlődésért (Action for Solidarity, Equality, Environment and Development, ASEED). Világszerte már 12 „kerékagy-szervezetük” működik (a központ szótól érthető módon idegenkednek). Nem élcsapat-jellegű csoportok, tömegeket igyekeznek és gyakran tudnak megmozgatni, célkitűzéseik esetleg nem annyira látványosak, de alapvetőbbek, fontosabbak mint például a Greenpeace-é. Lapjuk, a SEEDlinks és egyéb kiadványaik jó hírforrást jelentenek a zöld csoportok számára. A riói tanácskozással kapcsolatban annak idején igyekeztek jó tájékoztatást nyújtani, az ASEED ellenértekezletet is szerveztek. Sok, a harmadik világgal kapcsolatos föllépést, tüntetést rendeztek, például Münchenben egy 7G értekezlet idején, máskor a Világbank ellen. Fellépnek a nemzetek feletti vállalatok tevékenysége, például a Sokoldalú Beruházási Egyezmény (Multilateral Agreement on Investment, MAI) ellen.

Neves szervezet a hollandiai székhelyű Nemzetközi Energetikai Információs Szolgálat (World Information Service for Energy, WISE) – ez a szelíd energia érdekében és az atomenergia ellen szolgáltat adatokat. Kéthetenkénti színvonalas kiadványa igen jól tájékoztat erről a kérdéskörrel.

Világszerte állandóak az antinukleáris tüntetések, a nemzetek feletti vállalatok, az erdőirtások, a gátépítések elleni küzdelmek.

Foglalkoznak a törzsi népek helyzetével, a mezőgazdasággal, élelmezéssel, közlekedéssel-szállítással és olykor léteznek összehangolt fellépések. A legsikeresebb a Sokoldalú Beruházási Egyezmény ellen valósult meg, arról a 13. fejezetben írunk. Az együttműködés az említett nemzetközi szervezetek között mégsem elég állandó, kevéssé tájékoztatják egymást saját tevékenységükről. Egy közös „hírlevél” csak álom a szervezetek számára.

A zöld mozgalom erősödésével egyre fokozódik az ellene indított támadás. Ez természetesen az Egyesült Államokban kezdődött. Részletesen foglalkozik ezzel *Theodore Roszak* – többször idézett könyvében. A vezető üzleti körök nézetei bemutatására *Kenneth Chilton* idézi: „...ezek a vélemények (ti. a zöldeké) olyan degenerált ideológiai vitához vezetnek, amely távol áll az egészséges tudományos és gazdasági elvektől. Az ökológiai rendszer saját érdekében való megvédeése kitöltetlen csekket jelentene. Az amerikaiakat arra kéri, hogy az északi foltos bagolyhoz vagy a delta bűzös lazacához éppen annyira ragaszkodjanak, mint az emberi lényekhez. A legtöbb ember nem tudja magáévá tenni azt, hogy nem jelentősebb a Mindenségben, mint a baglyok vagy halak.” Hasonlóan vélekedik *George Reisman*, aki a környezetvédelmet embergyűlölettől átitatott méregnek nevezi, amely épp úgy fenyegeti a kapitalizmust, mint a bolsevizmus vagy a náciizmus. Az FBI – fejti ki Roszak – most éppen annyira Amerika ellenségének tartja a zöldeket, mint korábban a kommunistákat.

Wilfred Beckerman: A kicsiny ostoba – Kifütyülve a zöldeket (Small is stupid: Blowing the whistle on the greens) címmel írt könyvet. A szerző először 1974-ben kelt ki a zöldek ellen, a Római Klub első jelentése, a *Növekedés határai* miatt (In defence of economic growth), újabb művében *Schumacher A kicsi szép* című könyvét veszi célba. Azt állítja, hogy az erőforrások kimerülése sületlenség, az Egyesült Államokban hatalmas pénzekért számolnak föl olyan hulladéklerakókat, amelyek senkinek sem ártanak, a vízszennyezés közvetlenül leginkább a horgásztavakra jelent ve-

szélyt, mégis oly sokat költenek a csökkentésére. Egy hasonló szemléletű munka *J. Baden* könyve, melynek címe: *A környezetvédő Gore: alkotó válasz a Mérlegen a Földre* (Environmental Gore: A constructive response to Earth in the balance). Támadja Al Gore-t, merthogy szerinte kizárólag gonosz vállalatok önző harácsolása a környezet pusztulásának oka, holott sok zöld csoport hasonló eszközökkel befolyásolta a törvénykezést, csak hát az ő szavazataikra szükség van.

Megjelent az Egyesült Államokban a *Háború a zöldek ellen* (War Against the Greens) című könyv, amely foglalkozik az Egyesítő Egyházzal és a koreai Moon tiszteletessel. Kiderült, hogy az Egyesítő Egyháznak komoly szerepe volt az amerikai Wise Use (Bölcs használat) mozgalom létrehozásában, amely köztudottan a környezetvédők legradikálisabb (néha szélsőséges tettelegességig fajuló) ellenfele. Megtudjuk, hogy az Egyesítő Egyház, amely mögött jelentős koreai és japán gazdasági hatalmasságok állnak, azért szállt be a Wise Use-ba, hogy így segítse a koreai és japán tőke harcát az Egyesült Államok környezetvédelmi és egyéb előírásai ellen, amelyek megnehezítik az amerikai piacra való behatolásukat. Ez a „felekezet” egyébként „közelebb hozandó egymáshoz a népeket”, lelkesen támogatja egy Ázsiát átszelő autópálya tervét. Moon úrnak sikerült néhány igen idős, valaha jó nevű kutatót is támogatóként megnyernie a mozgalma számára.

Az említett Wise Use Movement célja, hogy a természetvédelmi területeken, a nemzeti parkokban szabadon hozzá lehessen férni az ásványokhoz és a forrásokhoz, ki lehessen vágni és újratelepíteni a legősibb erdőket is. Ilyen a Szabad Vállalkozás Védelmének Központja is.

A zöld mozgalom elleni küzdelemben jelentős szerepet játszanak az úgynevezett közönségkapcsolat-cégek (Public Relations, egy lehetséges fordítás: „agymosodák”). *Stauber és Rampton* (1995) a velük foglalkozó tanulmányukban ismertetik a nyolcvanas évek óta az Egyesült Államokban kialakult környezetvédelem-ellenes tevékenységet, amely a vegyipar, az energia-, az élelmiszer-

és gépkocsiipar, a fakitermelés és bányászat érdekében lép föl. A közönségkapcsolat-vállalatok harci területei a tévé, a nyomtatott sajtó, az iskola, közösségi gyűléstermek, a fontosabb környezeti csoportok vezetőségei, sajtótájékoztatók és a rádió. Az oszd meg és uralkodj elv alapján harcolnak a mozgalom ellen, de keresik a megegyezés-megalkuvás lehetőségeit is. Mesterséges „független” csoportokat szerveznek. 15 000 tagja van az „Amerikaiak az igazságtalan gázárszabás ellen” szervezetnek, amely elősegítette, hogy ne emeljék fel nemzeti szinten az energiaárakat.

Ilyen cég például a Bonner and Associates, vagy a Burson-Masteller, amely megalapította a dohányosok nemzeti szövetségét, sok millió dollárt kapott a Philip Morris dohánygyártótól. Nyalókákat ragasztanak az üzletekre és a vendéglőkre olyan szöveggel, hogy „dohányos vagyok és önöknél hagytam eddig X dollárt...” A Mongoven, Biscoe és Duchin agymosó vállalat a Monsanto, Shell, DuPont, Philip Morris stb. cégekről akarja bizonyítani, hogy mi mindent tesznek a tiszta levegőért, a vízért, az újrahasznosításért, a dioxin ellen, a szerves mezőgazdaságért stb. Támogatják az Izaak Walton ligát, a Nemzeti Természetvédelmi Szövetséget (National Wildlife Federation), az Audubon társaságot. Az Amerikai Polgári Szabadságjogok Szövetsége 500 000 dollárt kapott, s azt hirdeti, hogy a dohányzáshoz való jog éppen olyan, mint a szólásszabadság vagy társulási jog.

Az ausztráliai *Alex Carey* így vélekedik erről: a 20. századra három politikailag fontos dolog jellemző: 1. a demokrácia növekedése, 2. a vállalatok hatalmának erősödése, s 3. a propaganda fokozódása, amelyik eszköz a vállalatok megvédelmezésére a demokráciával szemben. (Idézi: Stauber és Rampton, 1995.)

A magyar mozgalmakról a következő fejezetben lesz szó, de az „ellenzöld” tárgykörhöz kapcsolódik egy könyvvel kapcsolatos gondolat. Néha azt hisszük, hogy a magyar mozgalom nagyon gyenge, de úgy látszik egyesek félnek tőle. *Moldova György* egyik könyve elején igyekszik lejártni a mozgalmat, amikor *Rakonczay Zoltánnak* adja meg a szót. (Az OKTH volt elnökhelyettese állító-

lag sokat tett a magyar természetvédelemért, de nem szereti a mozgalmat.) Az író mintegy felmenti magát az alól, hogy egyáltalán foglalkozzék a „csoportocskákkal”. R. Z.: „Egy alkalommal a parlament összetrombitálta ezeket a zöldeket, a 380 meghívottból 300 meg is jelent, és kiderült, hogy több mint ezer szervezetet képviselnek, mindegyik két-három firmával rendelkezett: „zöld béka”, „zöld béke”, „zöld bika” és így tovább. Egyszerre több horgot is kivetnek, egyikre csak ráharap valamelyik külföldi alapítvány, és ad egy kis pénzt. Én a magam részéről csak a Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesületet veszem komolyan a maga 6-8 ezres létszámával, a többit jelentéktelennek ítélem.” Ennyit Rakonczay Zoltán véleményéről, akivel Moldova György azonosulni látszik.

Máskor a szabadelvűség nevében támadják a mozgalmat, egyesek ökofasisztának nevezték *Edward Goldsmith*-t. *Luc Ferry* hírhedt könyvében a náci Németország törvényei és a zöld mozgalom között keres párhuzamot. Skolimowski (1996) így említi a könyvét: a szabadság jelszavát és a fölvilágosodást hangoztatva az ökológusokat azzal vádolja, hogy ellenforradalmárok. Skolimowski ezzel kapcsolatban megkérdi, hogy „nem tartozik-e szabadságjogaink közé, hogy tiszta levegőt lélegezzünk be, hogy szabadon válasszuk meg életmódunkat? Civil szabadságjogainkat állandóan elnyomják az érzéketlen intézmények, a terrorizmus, az utcai erőszak, a nemzetek feletti vállalatok, ...ez a demokrácia nem működik, és semmi sem működik, mert civilizációnk alapja a mindenség rossz modelljén alapszik”. Mindenesetre *Luc Ferry* az itthoni ellenzöldeknek is adott ötletet a „náci” bélyeg fölragasztásával.

Egy magyar szerző újságcikkében olvashatjuk: „Nem új, és pláne nem szívderítő dolog, hogy zöld érveléssel időnként *barna mocsok* (kiemelés tőlem, Gy. L.) kerül a felszínre.” Igazolással fölhozza, hogy az alternatívok ellenségképe olyan, mint a nácié: Nyugat (különösen: Amerika), liberalizmus, modernizmus, „gyarmatosítás” „bérrabszolgaság” kóla, hamburger, fogyasztás, drog, „népbutító” reklám, majd megrója a *Lélegzet* című lapot

azért a mondatáért, hogy „sokat tanulhatunk a falusi hagyományokból, ahol a takarékoság még az élet természetes velejárója volt” és a *Hulladék Munkaszövetséget a Kukabúvár* című lapjában közölt cikkért, amely „Az amerikai disznók részesedése a világ erőforrásaiból” címmel jelent meg. (*Donella Meadows* fogalmazott így.) Különösen sok támadás érte a zöld mozgalmat az 1998. évi parlamenti választások előtt, mert a vízlépcső ügyében az ellenzéki pártokkal értett egyet.

A zöldek elleni szellemi, politikai küzdelem tehát nálunk is megindult.

12

A HAZAI MOZGALOMRÓL

Ebben a fejezetben nem kívánom részletesen és időrendi sorrendben megírni a magyar zöld mozgalom történetét, mivel az megtalálható a könnyen hozzáférhető *Környezetvédelmi lexikonban*. A fejezetet más, részben elvi szempontok alapján építettem föl.

A mozgalom gyökerei, mint külföldön is, a természetvédelmi tevékenységhez kapcsolódnak. Meg kell említeni a Magyar Madártani Egyesületet, például a gyerekek nevelésében fontos szerepet betöltő, általa szervezett Madarász sulit, a barlangászokat, a természetjárók erdei szolgálatát, az iskolai szakköröket.

A magyar mozgalom szellemi előfutárai közül két személyt szeretnék megemlíteni, hogy nevük ne merüljön feledésbe: *Jócsik Lajost*, aki közgazdászból lett ökológus és a tárgykör iránti hihetetlen nyitottsággal már a hatvanas években(!) sorra írta könyveit. Sajnos a mozgalom kibontakozása előtt, 1980-ban meghalt. Ugyancsak igen korán, fiatalon meghalt *Skoflek István*, akinek személyisége, módszerei mély nyomot hagytak a bontakozó Tata környéki mozgalomban. (Mindkettőjükről lásd: *Környezetvédelmi lexikon*).

A fentiekén kívül elsősorban a Dialógus független békemozgalom szintén jelentős szerepű, sok tagja vett részt a zöld mozgalomban is. 1983 májusában a Dialógus tüntetést szervezett az akkori Mártírok útján, amelyet betiltani nem tudtak, inkább „csatlakozott” hozzá a KISZ is. A Dialógus szerepét azonban nem tudták elhallgatni, a szervezetet még annak az évnek az őszén szétverték. Egyesek csatlakoztak a Béketanács által szervezett álmozgalomhoz, mások a független 4-6-0 csoportban tevékenykedtek tovább.

A „másként élni” csoportok, például a Bokor Katolikus Bázis-közösség a kezdeti időben keveset hallatott magáról, ők és más vallási csoportok a rendszerváltozás után léptek ki a nyilvánosság elé.

A nyolcvanas évek elejére tehető a kibontakozás. Eleinte megnehezítették az egyesületek alapítását, országos egyesületről szó sem lehetett. A Káli Medence Természetvédelmi Társaság, a váci Gőncöl, a Somogy, a Borsod -megyei Holocén voltak az elsők, majd a

győri székhelyű Reflex. 1983 után sorra alakultak az egész országban, elsősorban a tudományegyetemeken, műszaki- és agráregyetemeken, az Erdészeti Egyetemen és egyes főiskolákon a csoportok. (Az orvosegyetemeken tanári késztetések ellenére sem!) Érdekes volt az ITDK (Interdiszciplináris Tudományos Diákkör) teaházának és nyári építőtáborainak a szerepe: itt találkoztak egymással rendszeresen a másként gondolkodók, a vallásos és zöld csoportok tagjai.

Szakmailag kikből állt a mozgalom? Elsősorban tanárok, biológusok, erdészek, mezőgazdászok, egyetemisták, építészek, művészek, költők, írók voltak tevékenyek. Jogász, orvos, közgazdász, gépész vagy építőmérnök csak ritkán akadt, bár közülük is egyeseknek, például *Sólyom Lászlónak* fontos szerepe volt.

A Duna-mozgalmat hosszú ideig az illegalitás, a rendőri ellenőrzés, a megfigyelés jellemezte. A Duna Tájvédelmi Egyesület megalakulását 1984-ben nem engedték meg, az „nem volt engedélyezve, de nem is volt betiltva” – mondta Sólyom László. A nyolcvanas években a Duna-mozgalomban szinte állandó jelleggel érvényesült a vita, széthúzás, veszekedés, személyeskedés. Ennek sokféle oka volt: például a szabad mozgalmi gyakorlat teljes hiánya, a rossz csoport-alkotmányok, a féllégális helyzet, a belügyi ijesztgetések, a beépített elhárítás bomlasztó tevékenysége. A vízlépcső ellen több csoport lépett fel: a Duna Kör, a Kékek, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság környezetvédő csoportja, s a Nagymaros Bizottság mint egyeztető szerv. (A tevékenységekre vonatkozólag – például aláírásgyűjtések, a Batthyány téri betiltott tüntetés, a Die Presse hirdetés, fölvonulások, az Ábrahám-féle parlamenti jelentés elleni föllépés stb. – utalok a *Környezetvédelmi lexikonra*.)

A célok nem mindig voltak országos jelentőségűek, gyakran csak helyiek. Ilyen helyi megmozdulás volt például a föllépés a dorogi szemétegető, a mosonmagyaróvári hulladéklerakás, Miskolcon az Avas beépítése, a gyöngyösi akkumulátorbontó, az ófalui nukleáris tároló, a budapesti Köztársaság tér beépítése, a garéi égetőmű, a Lágymányosi híd építése, fakivágások stb. ellen. Általában

a lakosság a saját életkörülményei védelmében akart tenni valamit. Jellemében más volt az ELTE Természetvédelmi Klub szerepe a Villányi-hegységben a Szársomlyó-hegy megmentése érdekében, mert természeti értékek megóvására, és nem saját érdekeik miatt léptek szorítóba.

Az említett környezetvédelmi megmozdulásokra általában érvényes volt a „ne az én hátsó udvaromba” jelszó. (Not in my backyard, NIMBY). „Ne a mi utcánkban, ne a mi falunkban”, hanem másutt, nem érdekel, hogy hol, az más dolga. Ezek a föllépések fokozatosan vezettek el egyeseket ahhoz a fölismeréshez, hogy általános megoldásokat kell keresni: például nem kell annyi közúti szállítás, hanem a vasútra kell azt áttenni, nem szabad annyi hulladékot termelni, s a megsemmisítés legyen a termelő dolga, a nukleáris energiatermelést teljes egészében el kell utasítani és más lehetőségeket kell keresni stb. A „ne az én hátsó udvaromba” jelszó esetleg kárhóztatható, de jó kiindulási pont lehet a csoportok számára, ha azok a mozgalomtól kellő fölvilágosításokat, segítséget kapnak.

A *batalom* akadályozóként, elterelő erőként viszonyult a szerveződéshez: az állampárt és a kormány részben akadályozta az egyesületek alapítását (csak helyi egyesületeket engedélyeztek, azokat is nehezen), másrészt igyekeztek kifogni a szelet a mozgalom vitorlájából. Ennek jól bevált módszere az álmozgalmak szervezése. Igen korán, már 1984-ben megalakult a KISZ KB-n belül az Ifjúsági Környezetvédelmi Tanács – és annak a titkársága. A valódi mozgalom erejét mutatta, hogy a jól összeválogatott tanács korántsem vált valamiféle „párthű” testületté. Érdekes, hogy a KISZ KB-n belül két vetélkedő csoport vagy személy a későbbiekben két szervezetet is alapított: az Ifjúsági Környezetvédelmi Szövetséget, amely szép lassan elhalt (ki tudja, mi lett a vagyóná?) és a ma is működő Magyar Természetvédelmi Szövetséget.

Igen nehezen, csak 1988-ban jött létre az álmozgalom országos szervezete, a Magyar Környezetvédelmi Egyesület, amelynek alakuló közgyűlésén lényegében csak Népfront-tisztségviselők

lehetek jelen, az igazi mozgalom részvételét a szervezők megakadályozták.

A nemzetközi kapcsolatokról az előző fejezetben már volt szó, itt csak annyit említek, hogy az ELTE Természetvédelmi Klub kezdeményezésére 1985 nyarán Tatán cseh, lengyel, magyar és szlovák résztvevők alakították meg a Greenway kelet-európai hálózatát, amelynek hírlevelét azután rendszeresen elküldték a szomszéd országok zöld csoportjainak. Több nemzetközi tanácskozást szerveztek, a szervezet pozsonyi székhellyel ma is működik.

A *kimegyünk az utcára* tárgyakkal, bár történeti jellegű, a Környezetvédelmi lexikon nem foglalkozik, ezért néhány sorban kitérek rá. A fentebb említett 1983. évi Dialógus tüntetés után az első alkalommal 1987 áprilisában kapott rendőrségi engedélyt öt budapesti zöld egyetemista, illetve főiskolás csoport utcai fölvonulás rendezésére. A cél az volt, hogy a nyugati mozgalom által ugyan-ezen időben szervezett savas eső héthez kapcsolódóan fölhívja a figyelmet az ipari és közlekedési légszennyezésre. A tüntető mintegy 80 fő – ennyire szólt az engedély – Budapesten a Fővám térről a Kiskörúton át vonult a Vörösmarty térre, táblákkal, föliratot köpenyekben, lyuggatott esernyővel stb. Semmiféle rendőri beavatkozásra nem került sor (a menetet csak néhány polgári ruhás belügyes kísérte) és az esemény hatalmas nyilvánosságot kapott (napis és hetilapok, tévéhíradó, rádióadások). 1987-ben Szegeden volt egy vízlépcső elleni tüntetés, ott a rendőrség egyes táblákat elvett, illetve szövegeket betiltott („többet ésszel, mint erőművel”). 1988 áprilisában is volt egy savas eső héttel kapcsolatos budapesti fölvonulás – de eltérően az előző évitől, már voltak rendőri túlkapások és a tüntetés alig kapott nyilvánosságot, a tévé nem adhatott számot az eseményről. 1988 májusában már 3-5000 ember vonult az osztrák nagykövetség és szeptemberben 50 000 ember az Országház elé a vízlépcső ellen tiltakozva. Ezzel az utca kikerült a BM hatóköréből: ennyi embert már nehéz volt ellenőrizni, fényképezni.

Az előző fejezetben szóltam a külföldi peres eljárásokról, itt-hon ilyen kevés volt eddig. Ezek főleg *Kalas György*, a *Reflex*

Egyesület munkatársa nevéhez fűződnek, aki a Versenyhivatalnál és egyebütt indított több esetben eljárást tisztességtelen reklámtevékenység miatt, olykor sikerrel.

A zöld mozgalom és a pártok, a parlamenti munka kapcsolata változatos. Az 1990-es választások idején az MDF-nek (és az SZDSZ-nek is) volt környezeti programja, az MDF kormányra kerülése után az nem valósult meg. A FIDESZ-ben mindvégig tevékenyen működött egy „zöld frakció”, ez azonban a párt országos politikáját nem tudta befolyásolni. A rendszerváltozás utáni első 4 évben igen fontos munkát végzett az Országgyűlés Környezetvédelmi Bizottsága, amelyben a pártpolitikának nem volt szerepe. A bizottság tagjai ugyanis, ha kellett, saját pártjaikkal szemben is, a környezetvédelmi-természetvédelmi érdekeket képviselték. Közös kormánypárti-ellenzéki interpellációk hangzottak el a környezetvédelmi miniszterhez, számos egyhangú vagy közel egyhangú javaslatot terjesztettek az Országgyűlés elé – amelyeket ott rendre elutasítottak. Egy alkalommal a bizottság elnöke, *Rott Nándor* panaszkodott is: „Fáj nekem képviselőtársaim közönyössége, érzéketlensége a jövő nemzedékek és a környezet állapota iránt.” Rott Nándor több mozgalmi összejövetelel is részt vett, ezeken hangsúlyozta: „Csak akkor érhetek el valamit, ha kimenetek az utcára...”

Mozgalom vagy párt? Ez a kérdés már 1989-ben fölmerült, amikor néhányan nekifogtak a Magyarországi Zöld Párt megalakításához. *Lányi András* akkor meglátogatta a szervezőket és azt kérte-javasolta: „ne csináljatok pártot, össze fogtok veszni, inkább működjete együtt, lépjete föl közösen különféle jól meghatározott célok érdekében.” A Magyarországi Zöld Párt mégis megalakult, gyakorlatilag teljesen eredménytelen volt, számos erkölcsi veszteség után teljesen lejáratta magát, sok kárt okozva a magyar zöld mozgalomnak. Egy újabb párt, a Zöld Alternatíva az 1994-es és 1998-as választásokon bizonyult sikertelennek, igazolva *Lányi András* és többünk korábbi véleményét.

Ezek a magyar események megerősítik *Sarkar* néhány oldallal

feljebb leírt véleményét a zöld pártokról. A pártok szavazókat, anyagi támogatókat akarnak, ezért válnak megalkuvóvá. A zöld mozgalom nem akar hatalomra jutni, abban részesedni sem akar, csak nyomást akar gyakorolni a politikai rendszerekre. Ha ezt elfogadjuk, még mindig két álláspont lehetséges. Az egyik szerint a zöld mozgalom tagjai tartozhatnak bármelyik párthoz, a saját pártjukat kell zöldíteniük, a másik álláspont elutasítja a jelenlegi formális demokratikus választási rendszert, az ellenőrizhetetlen és befolyásolhatatlan végrehajtást, és úgy vélik, hogy abban még szavazóként sem szabad részt venni. Olykor idézik azt az anarchista nézetet, hogy „Ha a képviselőválasztás bármit is megváltoztatna, már régen betiltották volna!” Talán egy ma még nem létező pártot lennének hajlandók támogatni, egy másfajta rendszeren belül. (Lásd *Wendell Berry* tanulmányát alant.)

GYAKRAN FÖLVETŐDŐ VITA: ÉLCSAPAT VAGY TÖMEGMOZGALOM?

Kétségtelen, hogy a zöld mozgalom vezetői gyakran távol állnak a széles tömegektől, a zöld mozgalom főleg értelmiségieket és/vagy fiatalokat tömörít. Amíg a jelen szűk támogatottság nem lesz sokkal szélesebb, addig nem lehet számítani döntő fordulatra. Ezzel a kérdéssel foglalkozik *Hollós László Ökoelit* címen közreadott beszélgetése ismert mozgalmi emberekkel. A hét megkérdezett igen eltérő nézeteket hangoztat. Négyen természetesnek tartották az „ökoelit” létezését. *Foltányi Zsuzsa* szerint az elit szónak igen ellentétes jelentései lehetnek, *Lányi András* is úgy vélte, hogy a mozgalomban szinte mindenki az elit tagja, én magam elutasítottam az elit fogalmát és legfeljebb „tanítókról” beszéltem.

ANYAGI FÜGGETLENSÉG VAGY FÜGGŐSÉG?

A mozgalom csoportjai tagdíjaikból, szolgáltatásokból, kiadványokból képtelenek eltartani magukat, ezért állami, önkormányzati, alapítványi támogatásokat pályáznak meg. Vitás, hogy kiktől szabad pénzt elfogadni? Miután sok vállalat igyekszik magát a

mozgalom támogatásával zöldíteni, kialakult egy olyan álláspont, hogy semmi esetre sem támogathatja a csoportokat a hadiipar, atomipar, gépkocsiipar, vegyipar, útépitők, semmiféle nemzetek feletti vállalat. Gyakorlatilag csak a kis helyi vállalatok támogatása lehet esetleg elfogadható. (Az állami, önkormányzati pénzek természetesen megpályázhatók, elfogadhatók.) Gondot okoz, hogy általában nem ismert az alapítványok anyagi forrásainak eredete.

Természetes, hogy a mozgalmi csoportokban vannak teljesen vagy részben függetlenített, hivatásos vezetők. Vitatott, hogy meddig terjedhet egy csoport anyagi függetlensége, gazdagsági lehetősége? (Bérek, székház, fölszerelés, kiküldetés stb.) A forrásokat rendelkezésre bocsátó alapítványok és szervezetek nem, vagy csak igen kis mértékben, formálisan ellenőrzik saját anyagi támogatásuk fölhasználását, részben ezen kell javítani, másrészt a csoportok kötelessége, hogy minden tevékenységükről pontos, jól áttekinthető elszámolást készítsenek és azt hozzák rendszeresen nyilvánosságra.

HÁLÓZAT VAGY KÖZPONTOSÍTOTT SZERVEZET?

Nyilvánvaló, hogy mindenféle központosítás, a mozgalmon belül is, gátolja az öntevékenységet, a belső szabályozást: az **önszerveződést**.

Ideálisnak tekinthető a **hálózat**, az olyan „halászháló”, amelynek nincs központja, amelyben minden szem azonosan fontos és értékes. Ezzel szemben a mozgalom egyes csoportjai szívesen vállalnák az „összerendező” szerepet – a nagyobb befolyás, lehetőségek, mondjuk ki: a hatalom érdekében. Ez a szándék önmagában nem lenne elegendő a központosításhoz, azonban a kormányzati szervek is támogatják azt. Támogatják, mert akkor nem több száz csoporttal, nézettel, akarattal állnak szemben, hanem esetleg csak egy választott képviselővel. Így könnyebb a helyzetük. A mozgalom érdeke is látszólag az, hogy megfelelő embert küldjön egy bizonyos jogokkal rendelkező testületbe: meg kell tanulni, hogy csak igen korlátozott időtartamokra (legfőleg egy év), és megfelelő személyt jelöljön, azt ellenőrizze, és számoltassa be.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a kormányzati szervek nem erősíteni, hanem gyengíteni akarják a zöld mozgalom szervezettségét, ezért adnak lehetőséget arra – látszólag nagyon demokratikusan –, hogy egy adott testületbe bárki jelentkezessen, nem csak a mozgalmi gyűlés megválasztott képviselője: végül a tisztség kijelölésében a sorshúzás dönt! (Így jutott egy testületbe 1996 tavaszán egy senkit sem képviselő, korántsem zöld szemléletű személy).

A zöld mozgalom nagy **hálózatán** belül alakultak kisebbek. Ezek célja egy adott feladat érdekében való összefogás. Lehetővé teszik, hogy megfelelő szakértelem birtokában lépjenek fel a káros kormányzati vagy önkormányzati szándékok, tevékenységek ellen, nem pusztán ellenezve valamit, hanem megfelelő más lehetőséget javasoljanak. (Levegő Munkacsoport, Energia Klub, Hulladék Munkaszövetség.)

*

A mozgalomnak rendelkeznie kell egy nem naponta változó eszmerendszerrel, etikával, távoli célkitűzéssel, ha úgy tetszik: bölcseséggel, kozmológiával. Ennek jellemzői: az erőszakmentesség, a minden élővel való együttérzés és azonosulás, az evolúció útjának keresése és annak segítése. A mai társadalmak, politikai pártok büszkén vallják magukról, hogy gyakorlatiasak, pragmatikusak, mentesek mindenféle ideológiai kötődéstől. Ha emlegetik is a jövőkép szükségességét, azokról nem tudunk meg semmit, vagy földhözragadtak. Eszmerendszerünk alapján ki kell dolgoznunk jövőképünket, amelyik megvalósítható gyakorlati célkitűzéseket fogalmaz meg minden nemzet, népcsoport, társadalom, az egész Föld számára. Erről szólok az utolsó két fejezetben.

Milyen tehát a zöld mozgalom? Alulról kiinduló, nem élcsapat jellegű, hatalomra nem törő s abban nem részesedő, anyagilag független, nem intézményesülő, nem központosított és nem központosító, demokratikus, hálózati felépítésű, nem (csak) vetélkedő, hanem együttműködő, részvételi, a célok érdekében szövetségeket kötő, elvi alapokkal bíró és etikus.

Mik a teendők: 1. Elvi alapok tisztítása és tisztázása, annak tudatosítása a társadalomban. Példamutatás, más élet élése. Keresni a bajok legfőbb okát/okait, az/azok ellen föllépni. 2. Jó, egyes feladatok esetén egymással együttműködő mozgalmi hálózat szervezése. Együttérzés-együttműködés a világ zöld mozgalmával. 3. Politikai-állam síkon: Minden politikai párt zöldítése, tájékoztatás, nyilvánosság. A valódi, részvételi demokrácia kialakítása, fejlesztése.

Van-e értelme cselekedni? Talán van. A Káosz-elmélet úgynevezett pillangóhatás elve szerint nincs közvetlen egyenes arányosság, oksági kapcsolat tetteink és az eredmények között.

13 JÖVŐKÉP – MI IS AZ A HARMADIK ÚT?

Céljaink eléréséhez a bölceleti alapokra azért van szükségünk, hogy a jelenségeket magasabb szintről tudjuk szemlélni, a távolabbi célokat is ki tudjuk tűzni. S nem utolsósorban, hogy közelebb jussunk a teljességhez.

A zöld mozgalomban tevékenykedők igen különbözők. Van, aki jogi úton igyekszik visszaszorítani a környezetromboló tevékenységet, mások a kerékpározás elterjesztéséért tesznek meg mindent, a harmadik ember naphőgyűjtőket tervez és épít, a negyedik gyerekeknek mutatja meg a védett orchideákat, az ötödik varangyokat ment minden tavasszal, a hatodik Csernobil évfordulóján szervez föllépéseket. Szervezünk, tanítunk, olvasunk, fényképezünk, írunk, madarakat gyűrűzünk. Kiválasztunk magunknak egy-egy kedvenc területet, azt szeretjük csinálni, ahhoz értünk, annak a szakembereivé válunk, számunkra az az ökológikus létezés. Helyes ez és jó, ha büszkék vagyunk eredményeinkre, de sose járjon ez együtt a másik ember tevékenységének lebecsülésével.

Aki utat épít, annak tisztában kell lennie az építés okával, céljával és következményeivel. Az út nem attól lesz jó, hogy műszakilag megfelelő-e, hanem attól, hogy hova vezet. Fontos a részleteken túlterjedő, magasabb szintről való áttekintés: a szakembereknek ismerniük kell a határterületeket, a kapcsolatokat, a távlatokat. A gyógyító orvosnak például tanulmányoznia kell az egész embert, és azon túl a betegségek esetleges környezeti okait, vagy azok társadalmi-lelki vonatkozásait. A jogalkotónak föl kell mérnie a társadalmi mozgásokat, a „jogalanyok” emberi vonásait, érzéseit – ilyen alapok híján halott betű marad a jogszabály.

Hagyományaink az elsőbségekben való gondolkodásra ösztönöznek bennünket. Kell-e összpontosítani egy kérdésre? Az Egyesült Államok Környezetvédelmi Minisztériuma (EPA) korábban egy 45 tagú tudományos bizottságot kért föl, hogy az állapítsa meg a nemzet számára legfontosabb környezeti tennivalók sorrendjét, ha úgy tetszik, a feladatok végrehajtásának egymásutánját. A bizottság azonban nem volt hajlandó egy, a korábbihoz hasonló fontossági sorrend kidolgozására, hanem kijelentették,

hogy van mintegy tíz igen súlyos gond, mindegyikkel foglalkozni kell, egyiknek sincs elsőbsége. (Betűrendben: belső terek szennyyezése, éghajlatváltozás, élőhelyek változása, fajok kihalása, ivóvízszennyezés, légszennyezés, munkahelyi vegyianyag-terhelés, növényvédő szerek kérdésköre, ózonritkulás, radonkérdés.) A bizottság a rendszerelmélet alapján adott véleményt.

Egy ember lehet egy kérdés szakértője, de egy egész nemzet, mozgalom, nemzedék nem állíthatja, hogy főleg vagy csak ez vagy az fontos.

Ha mégis van ilyen elsőbség, az talán így fogalmazható: Magatartásunk, tudatunk, erkölcsünk megváltoztatása, átalakítása, az alább elmondottak érdekében.

Hova vezet az egyes problémák megoldásának sorozata? Mi a mozgalom távlati célkitűzése, milyen világot akarunk, milyen a jövőképünk? (Másképpen: milyen az a harmadik út?)

Németh László 1943. augusztus 25-én, a balatonszárszói öszszejevetelen a magyarság gyarmati sorsáról tartott előadást. A vita során a következőket mondta a harmadik útról: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most feláll valaki és azt kérdezi: nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a harmadik oldal”.

1994-ben már mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar politikai pártoknak nincs jövőképük. Egyetlen utat láttak maguk előtt: az Európai Közösség, a piactársadalom útját. Egy harmadik útról már szinte senki sem beszélt, pedig annak a lehetőségéről néhány évvel korábban többen meg voltak győződve.

1988–1990-ben *Czakó Gábor* még ezt az utat javasolta: „a nyers kapitalizmus elszabadítása előtt szemügyre kéne venni, adódhatnak-e előnyök elmaradottságunkból?” Vagy: „Ha a magyar társadalomnak sikerülne illő helyére visszaállítani a tudást és az erkölcsöt, gazdaságunk hamarosan elérne akár valami századfordulós kapitalizmus-szintet is. De onnan hová? A korlátlan növekedés zsákutcájába? Ahonnan kifelé igyekeznek azok, akik a kor idejét

élik, és keresik azt az utat, amelyen nemcsak a gazdasági élet, de a Föld élete is megőrizhető?”

1990 januárjában *J. K. Galbraith* túl egyszerűsítőnek találta azt a nézetet, hogy a világ kétsarkú: kapitalista vagy kommunista, bár Keleten és Nyugaton egyaránt fontosnak vélik, hogy teljes legyen a kapitalizmusba való átmenet. A kapitalista rendszer azonban – fejtegette Galbraith – azért tudott fennmaradni, mert a jóléti állam enyhítette az eredeti kapitalizmus bajait és kegyetlenségét. „Amit a kelet-európai országok a szocializmus vagy kommunizmus alternatívájának látnak, az nem a kapitalizmus. Ha az a klasszikus alakú kapitalizmus volna, egy pillanatra sem szeretnének cserélni. Az általuk óhajtott vagylagos lehetőség a korszerű állam, a kormány nélkülözhetetlen lágyító, állandósító szerepével.” A kapitalizmus az ősi, eredeti alakját nem tudta volna túlélni állami beavatkozás nélkül, és nem lehet az Adam Smith féle szabad piachoz visszatérni. Azt „Nyugaton sem túrnánk el, azt nem tudnánk túlélni”... „Nem igaz, hogy átmeneti megrázkódtatás és nehézségek után azonnali gazdasági javulás fog bekövetkezni. Ez szinte teológiai gondolkodás: hogy az önsanyargatás vezet a jobbra váláshoz. Jelenleg Kelet-Európában a szabadságot üdvözlük. Tragikus volna, ha ez elfogadhatatlan gazdasági nélkülözésekkel társulna. Ha kelet-európai tanácsadó volnék, a kevésbé fontos fogyasztási javak és szolgáltatások piaci szabályozását ösztönözném, de óvatos és fokozatos lennék az alapvető élelmiszerek, a lakbérek és az egészségügyi szolgáltatások szabad piacra bocsátását illetően. Ez esetben azonnal jelentkeznének a bajok, a szenvedés.”

Rabár Ferenc a pénzügyminiszteri székéből való távozása (leváltása) után egy nemzetközi összejövetelen előremutatón tekintett vissza tevékenységére: „A piac az egész nyugati társadalom alapelve. Ez a leghatékonyabb eszköz a források rövid távú elosztására, de vak a méltányosság és igazságosság iránt. A piac sose tudja megoldani a világ mezőgazdaságának gondjait, a piac maga okozza az éhség és a bőség gondjait. Különös dolog olyan korban élni, melyben azt mondják, hogy a piac „győzött”, amikor tudjuk, hogy

a piac semmit sem old meg. Kelet-Európában az a veszély fenyeget, hogy visszajönnek a piac régi hiányosságai is.

Tudom mindezeket, és mégis, amikor abban a helyzetben voltam, hogy végre akartam hajtani eszméimet, akkor ott találtam magam egy rendszerbe ágyazva. Ebben a helyzetben a pillanat szükségszerűségének logikája miatt, bár keynesiánus vagyok, monetaristaként kellett viselkednem. Bár azt gondoltam, hogy az igazságosság fontos, végtelenen konzervatívnak kellett lennem. Bár a bolygóval törődtem, a helyi dolgokért kellett cselekednem. Meg akartam szüntetni az éhezést, ehelyett azon fáradoztam, hogy a magyar mezőgazdaság minél versenyképesebb legyen. Egy erős újraelosztás mellett voltam, s a legkisebbre kellett csökkentenem az újraelosztást a szabad piac nevében. Mindnyájan, tudatosan vagy nem, a rendszerek rabjai vagyunk. Nem vagyunk képesek rá, hogy függetlenül cselekedjünk, kivéve, ha úgy változtatjuk meg a rendszert, hogy az olyan tetteket kényszerítsen ki, amelyeket valóban akarunk.”

Hasonlóan vélekedett a rendszer csapdáiról, a növekedés zsákutcájáról, csak éppen a túlsó partról *Noam Chomsky* 1993-ban: „Azt gondolom, hogy a kilátások igen komorak Kelet-Európa számára. Nyugatnak megvan a terve – nagy részét át akarják alakítani a harmadik világ új, könnyen kizsákmányolható részévé. Sok tekintetben Kelet-Európa sokkal vonzóbb a befektetők számára, mint Latin-Amerika. Az egyik ok, hogy itt a lakosság fehér és kékszemű, s ezért könnyebb kapcsolatot teremteni azoknak a beruházóknak, akik mélyen rasszista társadalmakból, az Egyesült Államokból vagy Nyugat-Európából származnak. Jelentős továbbá, hogy Kelet-Európában jobb az egészségügyi helyzet és jobban képzettek az emberek, mint Latin-Amerikában, amely néhány gazdag és kivételezett területtől eltekintve, súlyos helyzetben van”. A Világbank útja azt sugallja minden segélyezettnek: „ti fejletlenek vagyok, segítségre szorultok, nélkülünk éhen haltok, sőt mi több, farmernadrágotok és kokakólátok sem lesz!”

A növekedés kérdését rendszerint nagyon leegyszerűsítik. *Kiss*

Károly fejt ki, hogy nem mindegy, miből adódik. Szerinte a lakásépítés, a közüzemi szolgáltatások, a pihenéssel, sporttal, kultúrával, informatikával kapcsolatos szolgáltatások területén van szükség növekedésre. (Utóbb kiderült: növekedhet a nemzeti össztermék, s az kizárólag a külföldi beruházók zsebébe vándorol.)

A 6. fejezetben már szó volt arról, hogy a történelem folyamán minden nagy birodalom összeomlott. Nyilvánvaló módon a jelenlegi pénzügyi birodalom sorsa is ez lesz, az egész világot gyarmatosító egységes világgazdasági rendszer széjjel fog esni. Fennmaradhatunk-e és hogyan, a fölbomlás és a már jelen lévő ökológiai katasztrófa kiteljesedésének idején? Az a dolgunk, hogy előre felkészüljünk rá.

A jövő a kis területi egységek önállósodása felé mutat. Minden nemzetnek, nekünk is meg kell őriznünk a nemzeti azonosságtudatunkat, a kultúránkat, az anyanyelvünket, s azon belül a tájegységek sajátos hagyományait, szokásait. A lehető legnagyobb mértékig törekedni kell a kis egységek önálló termelésére, a helyi mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és hitelrendszer fejlesztésére, meg kell akadályozni azok leépítését. Ezért sem adhatjuk föl a földrajzi és kulturális hagyományokból folyó termelési módunkat, terményeinket, növény- és állatfajainkat, vendéglátási szokásainkat, nemzeti azonosságunkat. Fontosak a helyi tejüzemek, vágóhidak, füstölők, pékségek, sörfőzdék, vagy a helyi energiatermelés. A helyi lehetőségek fejlesztése sokkal több munkaalkalmat teremt, mint például egy nemzetek fölötti vállalat automatizált kocsiszerelő részlege. A helyi fejlesztésnek együtt kell járnia a központosítás csökkentésével, a jobban érvényesülő részvételi demokráciával, nemzeti kultúránk megőrzésével.

A részvételi demokráciát a következőképp látja *Lewis Mumford*: „...a demokrácia természetesen olyan kis közösségekben és csoportokban működik a legjobban, ahol az emberek úton-útfélen találkozhatnak, egyenlő felekként szabadon tárgyalnak és személyes ismeretségben állnak egymással: ez minden tekintetben ellentéte a tömeges szövetkezés, a tömegkommunikáció és a tö-

megszervezet anonim, elszegényedett és nagyrészt láthatatlan formáinak. De mihelyt nagy tömegekről van szó, a demokrácia vagy aláveti magát egy külső irányításnak és központi vezetésnek, vagy arra a nehéz feladatra kényszerül, hogy hatalmát átadja, delegáljon valamiféle kooperatív szervezetnek”.

A harmadik világ tönkretételében igen nagy szerepe volt annak, hogy a táj és éghajlat jellegének megfelelő ősi termelési módokat és eljárásokat idegen nyomásra monokultúrákkal cserélték fel, s a biológiai-kulturális sokféleségük elvesztése fő oka volt elszegényedésüknek, eladósodásuknak, éhezésüknek. Ebből az a tanulság, hogy nem másoknak kell kijelölni helyünket a világban, azt magunknak kell biztosítanunk. Minél inkább elfogadjuk a ránk erőltetett, tőlünk idegen gazdasági, termelési szokásokat, módokat, feladatokat, annál inkább kiszolgáltatottak leszünk, annál inkább biztosítjuk gyarmati helyzetünket. Egy nemzeti egyetértésen és összefogáson alapuló ökológikus lét csak egy jól megfogalmazott harmadik út fölvázolása és követése révén valósulhat meg.

Kevesen törekednek erre. Fentebb Czákó Gábort idéztem, aki 1995-ben a tapasztalatok hatására már keményebben fogalmazott: „Az Antall–Boross–Horn kormányzat abban egy, hogy az áldozatnak szánt harmadik világból a világgyilkosok közé szeretné bevinni az országot. Nemes terv. Szívmelengető és népszerű. Ugyan ki nézi, hogy ezen az úton előbb-utóbb mindenki áldozattá lesz? Az igazi kérdés: van-e harmadik út? Esetleg csakis harmadik út létezik? Bizonyos, hogy az a tehetségében és szorgalmában bízó nép találhat rá, amelyik elég bátor megkeresni.”

Sokan keresik ezt az utat. A nemzetek feletti vállalatok mindent elkövetnek annak érdekében, hogy mielőtt rátalálunk a harmadik útra, hosszú időre megszilárdítsák a pénzhatalmat. Ezt a folyamatot nevezik globalizációnak. 1998 áprilisában akarták megkoronázni művüket, s a korábbi szerződések (GATT, WTO, NAFTA stb.) betetőzésére aláíratni a Sokoldalú Beruházási Egyezményt (Multilateral Agreement on Investment, MAI). (*Feiler* 1997, *György* 1998).

Az egyezményt titokban készítették elő, a parlamentek sem tudtak róla. A célja biztosítani a külföldi cégek legalább egyenlő elbírálását a hitelek és adózási kedvezmények tekintetében és ezzel megteremteni a külföldi beruházók biztonságát, meggátolni a befektetők jogainak bármiféle korlátozását, megakadályozni az emberi egészség vagy a környezet érdekében történő bármiféle kivételezést. Aláírásával a kormányok teljesen megkötnék a saját kezüket, a kormányokat, a vállalatok is bíróság elé idézhetnék. Az az ország, amelyik aláírja, 5 évig nem léphet ki, és ha akkor fel is mondja a szerződést, a vállalt kötelezettségek 15 (!) éven át érvényben maradnak.

A titkos tárgyalások igen nagy sebességgel folytak, talán azért, hogy az egyezményt össze lehessen hozni még mielőtt a nyilvánosság „észbe kap”. (A egyezmény szövegét egy kanadai szervezet szivárogtatta ki és rakta a világhálóra 1998 elején. Egy kanadai lap címdoldalán tüntetőket látunk ilyen szövegű táblával: „With the MAI – Canada will die”, azaz a MAI-val Kanada el fog pusztulni.) A szerződés aláírásával megszűnne minden, eddig valamennyire is független állam önrendelkezése, szabadsága. A szerződést aláíró kormány saját népét legalább 20 évre gyarmati sorsba, rabszolgaságba döntené.

A dolognak hihetetlen veszélyei vannak, emellett öröme ad okot, hogy a MAI ellen igen sok emberjogi szervezet, szakszervezetek, pártok, a zöld mozgalom és a keresztyén, ortodox és anglikán egyházakat képviselő Egyházak Világtanácsa is fellépett (ez utóbbi körlevelében ismertette tagegyházaival a MAI veszélyeit). A mozgalom összefogása átmenetileg győzött, MAI nem lesz. Nem szabad azonban túl korán inni a medve bőrére – 1999 decemberében Seattle-ben a WTO arról készül határozatot hozni, hogy miképpen valósítsák meg más név alatt a MAI célkitűzéseit.

Remélhetőleg a zöld mozgalom eddigi szövetségeseivel, például az Egyházak Világtanácsával és másokkal együtt folytatja harcot, amelyhez esetleg más, katolikus és egyéb vallási csoportok is csatlakoznak.

14 A HARMADIK ÚT BUDDHISTA SZEMMEL

A globalizációt bíráló irodalom mennyisége hatalmas, de a „harmadik út” kérdésével kevesen foglalkoznak. Az ide vonatkozó irodalom keresése közben nem véletlenül akadtam többször is buddhista szerzők műveire. Az utolsó fejezetben ezekről szeretnék képet adni: milyen egy vallásos mozgalom jövőképe, összeegyeztethető-e a hit, a hívő meggyőződés, magatartás a globalizáció folyamataiban való tevékeny részvétellel?

Egy amerikai buddhista, *Samu Sunim* (1989) még arról panaszkodott, hogy a vallás hívei gyakran csupán saját megvilágosodásukkal vannak elfoglalva és nem törődnek a világ bajaival, az ökológiai válsággal. Azóta több jele van annak, hogy ez már nem így van. A szaporodó számítógépes hálózatok között jelentős az Elkötelezett buddhisták nemzetközi hálózata (International Network of Engaged Buddhists, INEB), amelyen korántsem csak buddhista lelki gondokkal foglalkoznak, hanem szívügyük Tibet helyzete, az egész harmadik világ gondjai, adott esetben a NATO kibővítése elleni küzdelem. Szellemiségük ökumenikus, gyakran adnak hírt haladó katolikus és más keresztény mozgalmakról, például az amerikai kvékerekről.

A harmadik utas gondolatokat más és más alakban három buddhista szerző írásaiban találtam meg. (Nem foglalkozom itt az egyébként hívő keresztény *E. F. Schumacher* tanításával, a legtöbbször olvasták *A kicsi szép* című könyvét s annak „buddhista közgazdaságtan” című fejezetét.)

Érdekes személyiség *Wendell Berry* (1995) amerikai költő, vidéki termelő és bölcselő, aki a vidéki, paraszti közösségekkel foglalkozik. A *Resurgence*-ben megjelent tanulmányának fő mondanivalója, hogy a világ lényegében egy kétpárti rendszer: az egyik a globális gazdaság pártja, a másik a helyi közösségeké. A parasztlakosság száma fogyóban van, a mezőgazdaságnak nincs szavazata, már nem számítanak, nem is számolnak velük. A bankok nem támogatják hitellel a kis vállalkozásokat, a kis, családi gazdaságok tönkremennek. *Szétrombolják a falusi közösségeket*, a falu nem kap segítséget a saját (hivatali, oktatási stb.) intézményeitől sem. A jövő

szomorúnak ígérkezik, mert a nemzetek feletti vállalatok a természetet megőrző kultúrákat és a falusi életet lehetetlenné fogják tenni. Ez mezőgazdaság nélküli világ lesz, s egyben demokrácia nélküli, vallás nélküli, természet nélküli, s ember nélküli („post-agricultural, post-democratic, post-religious, post-natural and post-human”).

Mint írja, a vidéki embereket, a vidéki életet a kommunisták és kapitalisták egyaránt megvetik, egyforma kapzsisággal zsákmányolták ki a falut. A demokraták és republikánusok, a liberálisok és konzervatívok párbeszéde teljesen haszontalan a számunkra. Egyik pártot sem érdeklik a kistermelők, a föld vagy az élelmiszer minősége. A pártok vezetői a nemzetek feletti vállalatok szolgái. A korábbi pártok céljai értelmüket veszítették és ellentétes mintázatú újfajta pártok vannak kialakulóban.

A helyi közösségek pártja meg akarja őrizni a helyi természetet és egészséget, helyi termékeket akarnak eladni a helyi fogyasztóknak. Természetes módon a tagjai a kis gazdálkodók, állattenyésztők, aggódó fogyasztók, a kis üzletek és vállalkozások, közösségi bankok tulajdonosai és alkalmazottai, önálló emberek, vallásos emberek és környezetvédők.

Miként működik egy fenntartható helyi közösség?

Mindig a helyi szükségleteket elégítsék ki először, s csak utána jusson a termékekből a közeli városnak, csak az után távolabbiaknak. *Kisméretű* üzleti és ipari tevékenységre van szükség. Minél inkább *helyi energiaforrásokat* használjanak. A pénznek a lehető legtovább a közösségen belül kell körben forogni, lehetőség szerint helyi pénzt kell használni, legyenek helyi kölcsönök és cserekereskedelem. A falusi **közösség** legyen mindig kapcsolatban a közeli város közösségi gondolkodású embereivel.

Ezt a központ nélküli gazdaságot csak fokozatosan lehet megvalósítani. Olcsóbb lesz minden raktározási, hűtési, szállítási hirdetési költségek nélkül, a mezőgazdaságban használt szabadalmaztatott új termékek nélkül. Jobb lesz a termékek minősége.

Ha egy közösség életben akar maradni, akkor meg kell hogy

védje magát a globális gazdaságtól – mondja tanulmányában Wendell Berry.

Az előbbiekkal csaknem egyező célokat lát maga előtt *Helena Norberg-Hodge* (1997a), és azok kijelölésén túl igyekszik föllelni a jövőnek a jelenben már létező csíráit.

Helena Norberg-Hodge svéd származású nyelvész, tízegynéhány éven át dolgozott Ladakhban, hogy segítsen az ország hagyományos kultúrájának és mezőgazdaságának a megőrzésében. Tanulmányában a gazdasági globalizáció romboló hatásaival foglalkozik, valamint a kiutakkal, a teendőkkel. Úgy érvel, hogy szükség volna többoldalú szerződésekre, amelyek képessé teszik a kormányokat arra, hogy megvédjék az embereket és a környezetet a „szabad kereskedelem” mértéktelenségétől. Az ilyen esetleges nemzetközi lépések azonban önmagukban nem elegendők, mert nem állítják helyre az egészséges gazdaságot és közösségeket: a jelen társadalmi és környezeti gondjainak távlati megoldásához elsősorban *sok helyi kezdeményezésre* van szükség. (Tudjuk, hogy ellenkező célú szerződéseket kötnek.)

A helyi önállóság fejlesztése nem szüntetne meg minden kereskedelmet, de csökkentené a szükségtelen szállítást, és erősítené a közösségi és a nemzeti szintű gazdaságot. Wendell Berryhez hasonlóan a falvak fenntartása mellett érvel. Fölhívja a figyelmet arra, hogy ma még a Föld lakosságának többsége – főleg a harmadik világban – a falvakban él. A városok fejlesztése járhatatlan út, azokban munkanélküliség uralkodik és milliányi hontalan él a nyomortanyákon.

A nagyvárosok hallatlanul forrásigényesek. A központosított rendszerek sokkal jobban károsítják a környezetet, mint a kisléptékű, a helyhez alkalmazkodott termelés. Az élelmet és a vizet, az építőanyagot és az energiát mind nagy távolságból hozzák nagy energiafogyasztású létesítmények révén; a hulladékot szintén távolra szállítják vagy a környezetre terhelő módon elégetik. Azonban – mint írja – egy városiasodott területen is lehetséges a kapcsolatteremtés, meg lehet teremteni a kisebb **közösségek hálózatát**.

A változás irányairól szólva kifejti, hogy a helyi közösségek és a helyi gazdaság erősítéséhez változások szükségesek, erősíteni kell a mozgalmi részvételi demokráciát, vissza kell szorítani a vállalatok politikai hatalmát. Vissza kell térni az oktatás során a helyi összefüggésekre, jobbra helyi energiaforrásokat kell használni.

Számos teendőt sorol fel, csak néhányat említek ezek közül. Nem az autópályák építését kell támogatni, hanem a helyi közlekedést, a kerékpározást és a vasutat. Nem az óriás erőművek építését, hanem a megújuló energiaforrások fejlesztését, a mezőgazdaság területén is a kisléptékű termelést. A kis piacokat kell fenntartani és nem bevásárlóközpontokat építeni.

Alapvetően meg kell változtatni az adórendszert, ezzel segítve a helyi termelőket, munkahelyeket teremtve, előnyben részesítve az embereket a gépekkel szemben. Az energiafelhasználás megadóztatása is a kisléptékű, emberi munkán alapuló vállalkozásoknak kedvezne.

Tanulmánya végén azokat a már létező helyi kezdeményezéseket ismerteti, amelyek a folyamatot alulról segíthetik elő. Hangsúlyozza, hogy nem létezik egyetlen megoldás. Sok példát említ, ilyenek például: közösségi hitelintézetek; „vásárolj helyi terméket” mozgalmak; a saját kis vállalatok intézményes és mozgalmi támogatása a nemzetköziekkel szemben (például fellépés a McDonald's, a bevásárlóközpontok ellen); helyi pénz bevezetése, amelyet több helyen, még az Egyesült Államok nyolc államában is használnak kisebb településeken. Nagy-Britanniában dolgozták ki a Helyi Cserekereskedelmi Rendszert (Local Exchange Trading Systems, LETS), hasonló „talentum-rendszerrel” Magyarországon is kísérleteznek. Lényege, hogy a szolgáltatásokat és javakat egy helyi rendszerben elcserélik egymással. Másutt kölcsönös-köz-tárakat létesítenek. Érdekes a Közösségi Támogatott Mezőgazdaság (Community Supported Agriculture, CSA) mozgalom, amely révén a városi fogyasztók közvetlen kapcsolatba kerülnek egy közeli termelővel. Egyes esetekben a fogyasztó előre megveszi az egész évi termést, megosztva a kockázatot a termelővel. Ez a rendszer

gyorsan terjed Európában, Észak-Amerikában, Japánban. (Lásd ugyanerről *Donella Meadows*, 1998).

Ez is a társadalmi **önszerveződés** egyik megjelenési formája.

Azzal is foglalkozik, hogy újra föl kell fedezni a közösségekben jelen lévő pszichológiai előnyöket, az örömet, a vidámságot, a **másokkal való kapcsolatokat**. Fel kell ébreszteni az emberekben a lakóhellyel való kapcsolat érzését. A kultúra és információ bolygói szintűvé válása nyomán kialakult életmódunk megvetéssel kezeli a közelit, a szomszédost. A televízióban újságokat hallunk Kínából, aztán egy gombnyomás után Afrika élővilágát látjuk. Ennek következtében a közvetlen szomszédságunkat unalmasnak és érdektelennek látjuk. A hely átérése azt is jelenti, hogy segítünk magunknak és gyermekeinknek, hogy észrevegyék a körülöttünk lévő élő természetet és újra kapcsolatot teremtünk élelemforrásaikkal, fölfogjuk az évszakok változásait, a növény- és állatvilág sajátosságait.

Végül, a másokkal és a természettel való kapcsolatteremtésből eredő spirituális ébredésről ír. Ennek révén önmagunkban is észrevesszük a világot, tudatosabban tapasztaljuk az élet hálójának összefüggéseit, amelynek mi is az alkotórészei vagyunk.

A hívő buddhista szerző ebben a tanulmányban nem foglalkozik vallással. Ezzel szemben második tanulmánya valamivel bővebb (Norberg-Hodge 1997b), ez szintén a globalizáció gondjaital foglalkozik, és jórészt a buddhisták ehhez való viszonyulását tárgyalja.

Fontosnak tartja, hogy a hívő buddhisták (vagy keresztények vagy muszlimok) felelősen és gondosan, a spirituális tanítások fényében vizsgálják meg a jelenlegi gazdasági irányzatokat. „Meg vagyok róla győződve, hogy egy ilyen vizsgálat fel fogja kelteni annak a vágyát, hogy szembeszálljunk a világméretű gazdasággal és segítsük a buddhista gazdaságtannak megfelelő élet kialakítását.”-írja. Így folytatja:

„A buddhisták könnyen félreértenek egy fogalmat, a buddhista kölcsönös függést, azaz minden élő egységét. Ez kibogozhatatlan

hálózatot jelent, amelyben senki nem igényelhet magának önálló vagy statikus életet. Közülünk sokan abba a csapdába esnek, hogy összetévesztik ezt a fogalmat a „világméretű falu” fogalmával és a szabad kereskedelem határmentes világával. A „harmonizáció”, „integráció”, „egybeolvadás” stb. szavak nem hitethetik el velünk, hogy a globalizáció növeli az emberek közötti és az emberek és a természet közötti kölcsönös függést, kapcsolatot. Ehelyett növekszik a nagyméretű gazdaságtól és műszaki eljárásoktól, a nemzetek feletti óriásvállalatoktól való függésünk. Nevetséges összetévesztetni ezt a folyamatot a Buddha által leírt kölcsönös függéssel.”

„Az óriási méretű létesítmények, mint az atomerőművek, gátagyak, autópályák nem a Buddha által tanított életfolyamatnak a részei, az öröklődési anyag mesterséges megváltoztatásai sem azok. Ellenkezőleg, ezek olyan világnézet megnyilvánulásai, amely uralkodni akar a természet felett, s úgy tesz, mintha az élet állandó és részekre aprózható lenne és úgy lehetne módosítani, hogy az kielégítse a technikától függő fogyasztói magatartást.”

„Rá akarnak beszélni arra, hogy a Karma törvényével magyarázzuk a gazdagok és a szegények közötti növekvő szakadékot: ha valaki gazdag, az bizonyára a múltban cselekedett jót. Azonban egy mély vizsgálat felfedi, hogy a társadalmi egyenlőtlenség sokkal közvetlenebb oka a világméretű gazdasági rendszer, amely lehetővé teszi, hogy a kevesek a többség kárára éljenek jól. A gazdasági eltérések okát nem az elmúlt életek cselekedeteitől eredő karmában kell keresni, hanem tudomásul kell venni, hogy az a városiasodott nyugati életmód eredménye.”

„Ha megértjük, hogy a dolgok között sok milliárd **kapcsolat** létezik, nem a válság tüneteire irányozzuk erőfeszítéseinket, hanem az alapvető okokra összpontosítunk. Olyan, látszólag össze nem függő kérdések, mint az etnikai erőszak, a víz- és légszennyezés, a családok szétbomlása, a kulturális széttöredezés a felszín alatt szoros kapcsolatban állnak egymással. Egy ilyen felfogás pszichológiailag ad erőt. Ha ugyanis a látszólag összefüggéstelen kérdések litániájával állunk szemben, az nyomasztó lehet a számunkra, de

ha megeljük a kapcsolódási pontokat, akkor stratégiánk sokkal célra irányulóbb és hatékonyabb lehet. Nem külön-külön kell foglalkoznunk az egyes kérdésekkel, hanem a jó fonalat kell megragadnunk, és ezzel az egész rendszerre hatni.” Mintha Chomskyt hallanánk: „a zöld mozgalom a természet ellensége, ha nem az okok ellen lép föl”.

A fejezet elején föltett kérdésre (Összeegyeztethető-e a hívő meggyőződés a globalizáció folyamataiban való részvétellel?) Norberg-Hodge-on kívül a bölcséleti gyökerek kapcsán már említett *Sulak Sivaraksa* (1994, 1998) is választ ad.

A szerző Thaiföld jeles buddhista társadalomtudósa, mozgalmi szervező. Gyakran üldözték, kétszer el kellett menekülnie hazájából, többször állt bíróság előtt és kétszer jelölték Nobel-békedíjra.

Nézeteinek alakulását erősen befolyásolta *Gandhi*, valamint a radikális kvékerek. Önáluk kifejezettebb az államhatalommal való szembenállás, mint a buddhistáknál, akik túl sokáig együtt éltek azzal. Schumachertől tanulta meg a nem önzésen és fogyasztósdin alapuló gazdasági rendszer alapjait.

Néhány elgondolkodtató bekezdést idézek egy velem készült beszélgetésből.

„Régen a buddhisták egyszerű társadalmakban éltek. Egyszerűbb volt megfelelni az erkölcsi előírásoknak: nem ölök, nem lopok, nem követek el házasságtörést, nem hazudok. Ez ma nem ennyire egyszerű. Mit felelünk erre a kérdésre: Fizethetünk-e adót, ha abból fegyverkeznek?

A »ne vegyük el azt, amit nem adtak oda nekünk...« szabályt ki kell terjeszteni. Megengedhető-e, hogy a gazdag országok kizsákmányolják a szegény országokat a nemzetközi bankrendszer és a nemzetközi gazdasági rend révén?

A harmadik erkölcsi előírás a helytelen nemi viselkedésre vonatkozik. Megengedhető-e a férfi uralma és a nő kizsákmányolása? A hirdetésekben a nők arra biztatnak, hogy buják és önzők legyünk. A fogyasztói életmód megsérti az első három előírást. A negyedik, hogy mindig igazat szóljunk. Vessük ezt össze a hirde-

tésekkel, a politikai szövegekkel, a média és oktatási rendszerek túlzásaival.

A buddhisták Ázsiában szeretnek együtt élni az állammal és a törvényes rendszerrel. Felül kell vizsgálni magunkat. Nem nézhetjük el egy rendszer erőszakos, elnyomó, tolvaj jellegét. Ha megértjük, hogy a társadalom igazságtalan, kizsákmányoló és erőszakos – milyen választ adunk erre? A buddhisták gyakran szenteskedők és nem adnak választ a társadalom szenvedéseire.

Veszélyes, ha hiányzik a társadalmilag elkötelezettek spirituális mélysége, belső nyugalma és békéje. Egyes buddhista szerzetesek (például Srí Lankán és Burmában) olykor még erőszakot is alkalmaznak. A társadalmi munkások spirituális töltés nélkül kiégnek. Nélküle azok, akik át akarják alakítani a társadalmat, önzők lesznek, hatalomvágyók, vagy esetleg naiv emberbarátok.

Közösségben kell élnünk. Az ipari társadalmakban a mai élet alapja az elkülönülés, individualizmus, a fogyasztás, ami nem vezet egy társadalmilag elkötelezett spiritualitáshoz. A buddhista közösség alapja az egyszerűség. Régen a szerzetesnek csak három ruhája lehetett, egy edénye, egy cernája, egy tűje és egy pár saruja. Nem fontos a pénz. Minél inkább támaszkodunk saját magunkra, termeljük meg a saját élelmünket stb. – annál kevésbé fontos a pénz.

Ha egy buddhista nem radikális és nem tevékenykedik a szenvedés megszüntetése érdekében, énjének csak igen kis részét adja a buddhizmusnak. Ha nem radikális, akkor könnyen együtt él a kapitalizmussal és a fogyasztósdival, majd egy bizonyos fajta amerikanizmust fogad el. Úgy lesz, mint Japánban, ahol a buddhizmus gyakran csak a kultúra pusztá dekorációja.”

„Könnyű elítélni az elnyomást, de ha másokat elítélünk, magunk felett is ítéletet mondunk. Nem annyira az egyénekre kell összpontosítanunk, hanem inkább a társadalmi rendszerek természetére. Ha hozzá vagyunk kötve a helyeshez és a rosszhoz, unalmasak leszünk és gyűlölködők, majd végül ölnünk; keresztény fogalommal: Istenné válunk. Több irgalmat és együttérzést kell ki-

alakítanunk magunkban. Itt a Nyugat tanulhat a buddhistáktól. Képességünk megbocsátani – ez az erőnk. Ezt gyakorolnunk kell; mélyebbre kell hatolnunk és radikalizálódunk kell és túl kell lépünk a »szemet szemért« gondolkodáson.»

Hasonló választ kapunk persze Krisztustól, a mai kor sok hívő emberétől itthon és külföldön, a hutteritáktól, az amishoktól, a kvékerektől, a Bokor katolikus bázisközösség tagjaitól, a megújuló kereszténység tanítóitól.

UTÓSZÓ

Rátalálva legközvetlenebb tennivalóink bölcséleti alapjaira, körülpásztázva a világ egy-egy pozitív forrásából táplálkozó, a kozmikus rendbe hazataláló gondolatát, mozgalmainak csíráját egyre inkább kikristályosodik a felelősen gondolkodó ember világképe: A Kozmoszban **Rend** van. Ennek alaptörvénye az **önszerveződés**, minden szinten, a társadalomban is. Nem véletlen, hanem **szükség-szerűség** érvényesül a világfolyamat, az evolúció során. Törvényszerű a tudatosodás gaiái és kozmikus szinten, s tudatunk révén választásunk van.

A természeti közösségek érett szakaszára jellemző a **belső szabályozás**. Az ipari társadalmakban ilyenekkel nem találkozunk, az csak a törzsi társadalmakra jellemző. A világméretű érett társadalom csak az **önszerveződő közösségek hálózata** révén valósulhat meg.

Ehhez újfajta tudat szükséges: fel kell tárunk a bennünk meglévő ökológiai tudattalant, elő kell segíteni a természetben, az evolúció során működő szimbiózist, együttműködést. Ebben segítséget nyújtanak egyes vallások hagyományai és az ökofilozófiai iskolák tanításai is.

A tudás, a tudomány gyakran romboló hatású, fenntartó bölcsességre van szükségünk.

Ameddig van öntevékenység (mozgalom), addig reményünk is van. A mozgalom gyakorlatában tükröződnie kell a bölcséleti tanításoknak. A jelen főáramlatú fölfogásokkal szemben létezik egy másféle, „harmadik út”. Ez világos jövőképet ad a számunkra, az építését alulról kell elkezdenünk.

Prigogine szerint a folyamatok egy adott kritikus pontnál új állapotba léphetnek, „választhatnak”, új működési rend alakulhat ki. Ha az önszerveződés működik, a rendszer jól is választhat. Csak fel kell ismernünk, hogy mi gátolja ezt.

Mindebben bízva és vágyva a tudatváltást adom a köznek írásomat.

A könyv végén a szerző megköszöni az olvasó türelmét. Nem várja, hogy mindenki egyetértsen a gondolataival, vagy az idézett szerzőkével, de reméli, hogy az olvasottak legalább elgondolkoztattak és a források olvasására biztatnak.

A szerző mindenki bírálatát, észrevételét szívesen elolvassa – 1115 Budapest, Sárbogárdi út 11., vagy gyorgy@koki.hu

IRODALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS: ÁLTALÁNOS IRODALOM

- Berry, Wendell: *Conserving Communities Resurgence*. No. 170, 1995
May-June, p. 6-11. (Gaia Sajtószemle, 283:3466, 1995. augusztus 11.)
- Capra, Fritjof: *The Tao of Physics*, London, 1975.
- Capra, Fritjof: *Az élet szövődéke*. Liget, 1997/5, 36–43. p.
- Fromm, Erich: *To Have or to Be?* Harper and Row, 1976.*
- Galbraith, J. K.: *Why the Right is Wrong?* The Guardian, January 26, 1990.
- György Lajos: *A tökéletes világegyetem felé*. Liget, 2:112-116, 1988.
- György Lajos: *Hová lettél, harmadik út?* Magyar Szemle, III/12. 1994.
december, 1245–1250. p.
- György Lajos: *Ökofilozófiai iskolák*. Magyar Szemle, IV/5., 1995. május.
- György Lajos: *A világfolyamat szükségszerű volta*. Magyar Bioetikai Szemle, 1997/1-2., június, 37–41. p.
- György Lajos: *A vallások ökológiai üzenetéről – A vallások szerepe a földi lét fenntartásában*. „Érted Vagyok”, IX/4., 1998 augusztus, 29–31. p.
- Hamvas Béla: *Természettudományos mitológia, 1934; Tudományvallás és vallástudomány, 1936*, in: Hamvas Béla 33 esszéje, Bölcsész Index, Budapest, 1987, és egyéb művei.
- Hardin, Garrett: *Human Ecology: The Subversive, Conservative Science*. Amer. Zool. 25:469-476, 1985. (Humán ökológia: a felforgató, konzervatív tudomány. Természet Világa, 118:6:231-231, 1987.)
- Jócsik Lajos: *Egy ország a csillagon*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Lányi András: *A javak és a jó*. Valóság, 1989. október.
- Lányi András: *Valahol megint utat vesztettünk*. Liget, 1996.
- Lovelock, J. E.: *Gaia – A New Look at Life on Earth*. Oxford University Press, 1979.*
- Naess, Arne: *Identification as a Source of Deep Ecology*. Deep Ecology, ed. M. Tobias, San Diego: Avant Books, 1985.
- Naess, Arne: *Deep Ecology and Ultimate Premises*. The Ecologist, 18/4-5, 1988. p. 128–131.
- Norberg-Hodge, H.: *Helyi közösségek és gazdasági hatalom*. Magyar Szemle, VI/9-10., 1997. november, 59. p. Másodközlés hivatkozással: „Érted Vagyok”, 1998. április
- Norberg-Hodge, H.: *Buddhizmus a világméretű gazdaságban*. ÖKO, 1998. IX/1-2., 115–121. p.

A *-gal jelzettek magyar nyelven is megjelentek.

- Odum, E. P.: *The Strategy of Ecosystem Development*. Science, 1969, 164:262
- Prigogine, I., Stengers, Isabelle: *Az új szövetség – A tudomány metamorfózisa*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Quinn, Daniel: *Ishmael*. Bantam/Turner, 1992. (Magyarul megjelent: Quinn, D.: *Izmael*. Budapest, 1994, 1999, Föld Napja Alapítvány.)
- Roszak, Theodore: *The Voice of the Earth*. Simon and Schuster, New York, 1992. (Ismerteti György Lajos a Harmadik Part 17. számában)
- Sivaraksa, Sulak – Donald Rothberg beszélgetése vele: *Making Buddhism Radical (Tegyük radikálissá a buddhizmust)*. GAIA Sajtószemle, 329: 4016, 1998. június 5.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Philosophy*. Marion Boyars, New York, 1981.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Philosophy and Deep Ecology*. The Ecologist, 18:4/5, 124-127, 1988.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Ethics and World Ethics*. New Delhi, International Centre for Eco-Philosophy. s.a. (cca. 1997.)
- Snow, C. P.: *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. The Rede Lecture, Cambridge University Press, 1960.
- Teilhard de Chardin, Pierre: *Az emberi jelenség – 1955*. Budapest, 1973, Gondolat.

2. KOZMOLÓGIAI – A DOLGOK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

- Bergson, Henri: *Teremtő fejlődés (L'Évolution Créatrice, 1907)*. MTA 1930, Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó hasonmás sorozat.
- Diogenész Laertiosz: *A sztoikus filozófusok életrajza*. 155. p., in: Sztoikus etikai antológia, válogatta Steiger Kornél. Budapest, 1983, Gondolat.
- Lorenz, Konrad: *Ember voltunk hanyatlása*. Budapest, 1997, Cartafilus Kiadó.
- Plutarchosz: *A sztoikusok ellentmondásai*. in: Sztoikus etikai antológia, 367. p.
- Prigogine, Ilya és Stengers, Isabelle: *Az új szövetség – A tudomány metamorfózisa*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Roszak, Theodore: *The Voice of the Earth*. Simon and Schuster, New York, 1992. (Ő idéz több, a fejezetben említett szerzőt.) (Ismerteti György Lajos a Harmadik Part 17. számában)
- Végh László: *Emberarcú világegyetem*. Liget, 1989/3., 62. p.

3. EVOLÚCIÓ – TEILHARD DE CHARDIN ÉS AZ ÖNZŐ GÉNEK

- Bertalanffy, Ludwig von: idézi Capra 1997.
- Broom, Neil: *The Selfish gene: a crude and naive fabrication*. The Ecologist, 28, No 1, January/February, 1998.
- Dawkins, Richard: *Az önző gén*. Budapest, Gondolat, 1986
- Dawkins, Richard: *The Blind Watchmaker*. Penguin, 1988.
- Capra, Fritjof: *Web of Life*. Harper Collins, 1996.
- Capra, Fritjof: *Az élet szövődése*. Liget, 1997/5., 36–43. p.
- Capra, Fritjof: *Az élet szövete*. Ökotáj, 1997/14-15., 144–148. p. (Másodközlés.)
- Chomsky, Noam: *From a speech to the Library Information Technology Association*. Z Magazine, February 1993, pp. 32-33, in: Gaia Sajtószemle 323:3949, 1998. január. 30.
- Hamvas Béla: *Természettudományos mitológia, 1934; Tudományvallás és vallástudomány, 1936*, in: Hamvas Béla 33 esszéje, Budapest, 1987, Bölcsész Index.
- Lorenz, Konrad: *Ember voltunk hanyatlása*. Budapest, 1997, Cartafilus Kiadó.
- Jantsch, Erich: *Die Selbstorganisation des Universums*. Vom Urknall zum menschlichen Geist, München, Hanser, 1979., The Self-Organizing Universe, Oxford, Pergamon, 1980.
- Maturana, H. and Varela, F.: *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. Boston: New Science Library, 1987.
- Prigogine, I.: *Order out of Chaos, Boulder*. New Science Library, 1984.
- Prigogine, I. és Stengers, Isabelle: *Az új szövetség – A tudomány metamorfózisa*. Akadémiai Kiadó, 1995.
- Rozsak, Theodore: *The Voice of the Earth*. Simon and Schuster, New York, 1992. (Ismerteti György Lajos a Harmadik Part 17. számában)
- Snow, C. P.: *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. The Rede Lecture, Cambridge University Press, 1960.
- Teilhard de Chardin, Pierre: *Az emberi jelenség – 1955*. Budapest, 1973, Gondolat.
- Unger Zsuzsa: *A modern világkép Teilhard látomásában*. Vigília, 1993, 12:821-825.
- Valera, F.: *Living Ways of Sense-Making*. in: Disorder and Order, ed. by Paisley Livingstone, Stanford, Anima libri, 1984.

4. A GAIA-ELMÉLET – AZ ÖNSZABÁLYOZÓ RENDSZER

- Aetiosz: *Placita II 3*. Hermann Diels, Doxographi Graeci, Berlin, 1979, 329. p.
- Bunyard, Peter and Edward Goldsmith, eds.: *Gaia, the Thesis, the Mechanisms and the Implications*. Wadebridge Ecological Centre, Camelford, Cornwall, 1988.
- Diogenész Laertiosz: *A sztoikus filozófusok életrajza*. p. 155., in: Sztoikus etikai antológia, válogatta Steiger Kornél, Budapest, 1983, Gondolat.
- Hutton, J.: *Theory of the Earth with Proofs and Illustrations*. Edinburgh, William Creech, London, Cadell and Davies, 1795 (New York, Stechert-Hafner, 1959) cit Bunyard and Goldsmith, 1988.
- Lewin, Roger: *Gaia lives – The Superorganism reborn – All for one – one for all*. New Scientist 14. December 1996, p. 28-33. (Ismerteti György Lajos: *Szuperszervezetek – Gaia él: Földanya újjászületett*. Élet és Tudomány, LII/45., 1997. november 7., 1426 p.)
- Lovelock, J. E.: *Gaia – A New Look at Life on Earth*. Oxford University Press, 1979.*
- Marcus Aurelius Antoninus római császár elmékedései. Negyedik Könyv, 40. Budapest, 1923, Pfeifer Ferdinánd.
- Platon: *Timaiosz*. in: Platon összes művei III. kötet, 1984, ford. Kövendi Dénes, 327–328. p.
- Suess, E.: *The Face of the Earth*. Oxford, Clarendon Press, 1904–1924 cit. Bunyard and Goldsmith, 1988.
- Vernadsky, V. I.: *Biosfera*. Leningrad, 1926. cit Bunyard and Goldsmith, 1988.

5. A GAIA-ELMÉLET ALKALMAZÁSA – AZ ÖKOLÓGIA

- Bunyard, Peter and Edward Goldsmith (eds.): *Gaia, the Thesis, the Mechanisms and the Implications*. Wadebridge Ecological Centre, Camelford, Cornwall, 1988.
- Goldsmith, E.: *The Way: An Ecological World-view*. The Ecologist, 18, 4/5, 1988, p. 160–185.
- Goldsmith, E.: *Evolution, Neo-Darwinism and the Paradigm of Science*. The Ecologist, 20/2/67-73, 1990. március-április
- Goldsmith, E.: *Scientific Superstitions: The Cult of Randomness and the Taboo on Teleology*. The Ecologist, 27/5/196-201, 1997. szeptember-

- október. (Magyarul megjelent: *A tudományos babonák: A véletlenszerűség kultusza és a teleológia tabuja*. Természet Világa, 1998. augusztus.)
- Grandpierre Attila: *Új típusú energiatermelés a Nap magjában*. Természet Világa, 1997. február.
- Hayward, J. W.: *Shifting Worlds Changing Minds – Where the Sciences and Buddhism Meet*. New Science Library Shambala, Boston & London, 1987.
- Illich, Ivan: *Tools for Conviviality*. World Perspectives, vol. 47, Harper and Row, New York, 1973.
- Jantsch, Erich: *The Self-Organizing Universe*. Pergamon, Oxford, 1980, 1972. cit Lovelock, 1988.
- Jones, Alwyn K: *Social Symbiosis: A Gaian Critique of Contemporary Social Theory*. The Ecologist, 20/3, May/June 1990, p. 108–113.
- Lovelock, J.: *The Ages of Gaia – A Biography of our Living Earth*. Oxford University Press, 1989, 1988.
- Mander, Jerry: *The Tyranny of Television 1994*. Resurgence, No. 165
- Mander, Jerry: *Four Arguments for Elimination of Television*. Schumacher Book Service.
- Meadows, Donella: *Harvesting One Hundredfold: Key Concepts and Case Studies in Environmental Education*. 1989, United Nations Environment Programme. (Magyarul megjelent: *Százszor aratva: kulcsfogalmak és esettanulmányok a környezeti nevelésben*. Új Pedagógiai Szemle, 1992. május, Érted Vagyok, 1992. április.)
- Prigogine, Ilya: *From Being to Becoming*. (Freeman, San Francisco, 1980), cit Lovelock, 1988.
- Prigogine, Ilya és Stengers, Isabelle: *Az új szövetség – A tudomány metamorfózisa*. Budapest, 1995 (1986), Akadémiai Kiadó.
- Russell, Peter: *The Awakening Earth – Our next Evolutionary Leap*, 1982. (Részletesebb ismertetését lásd Gy. L.: *A tökéletes világegyetem felé*. Liget, 2:112-116, 1988.)

6. ÖNSZERVEZŐDŐ KÖZÖSSÉGEK – FIATAL ÉS ÉRETT TERMÉSZETI RENDSZEREK

- Capra, Fritjof: *The Turning Point*. Science, Society and the Rising Culture, 1982.

- Czakó Gábor: *Mi a helyzet? Gazdaságkor titkai*. Igen Katolikus Kulturális Egyesület, 1995.
- Dawkins, Richard: *Az önző gén*. Budapest, 1986, Gondolat.
- Francé, Raoul H.: *Az örök erdő*. Fordította Lambrecht Kálmán, (s. a.) Budapest, kb. 1927, Dante Könyvkiadó.
- Francé, Raoul H.: *Élet a termőföldben*. Budapest, 1926, Athenaeum.
- Gleick, James: *Chaos – Making a new Science*. Cardinal, Sphere Books, London 1987.*
- Goldsmith, Edward: *Evolution, Neo-Darwinism and the Paradigm of Science*. The Ecologist, 20/2/67-73, 1990. March-April.
- György Lajos: *A mesterséges vegyületek lebontásának gondolatai*. Tudomány, 9/21-23, 1986.
- György Lajos: *Fiatal és érett rendszerek – Vetélkedés és együttélés a természetben és társadalomban*. Helyzet, 2/1. (No. 3.), 1990, 4–6. p.
- Klinken, J. van: *A zsinati folyamat ötödik pontja: Ökológia a teológia és a tapasztalati tudomány között*. in: Nincs Ég Föld Nélkül, Ökológiai Információs Központ, 1991.
- Lorenz, Konrad: *On Agression*. 1963–1966*
- Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Budapest, 1986, Európa Könyvkiadó.
- Odum, E. P.: *The Strategy of Ecosystem Development*. Science, 1969, 164:262.
- Prigogine, Ilya és Stengers, Isabelle: *Az új szövetség – A tudomány metamorfózisa*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- Thomas, Lewis: *Hány élete van egy sejtnek?* Budapest, 1988, Európa.

7. TERMÉSZETI NÉPEK – ÖKOPSZICHOLÓGIA (KONTRA SZOCIÁLDARWINIZMUS)

- Boglár Lajos: *Erőszak és erőszakmentesség a dél-amerikai indián kultúrákban*. Előadás. Gaia Sajtószemle, 307:3753, 1997. február 28.
- Csányi Vilmos, szerk.: *Agresszió az élővilágban*. Natura, 1986.
- Fromm, Erich: *To have or to be*. Bantam Books, Toronto, 1976/1982.*
- Ipolyi Arnold in: Diószegi Vilmos: *Az ősi magyar hitvilág*. Budapest, 1978, Gondolat.
- Mead, Margaret: *Cooperation and Competition among Primitive Peoples*. 1937.
- Roszak, Theodore: *The Voice of the Earth*. Simon and Schuster, New

York, 1992. (Ismerteti György Lajos a Harmadik Part 17. számában.)

Spencer, Herbert: *Social Statics*. London, Chapman, 1851. cit. Jeremy W. Hayward: *Shifting World – Changing Minds*, Shambala, 1987.

Uhlig, Helmut: *Bali, az élő istenek szigete*. Ford. Balassa Klára. Budapest, 1979/1985, Gondolat.

von Hildebrand, Martin: *An Amazonian Tribe's view of Cosmology – in: GAIA, The Thesis, the Mechanisms and the Implications*. ed. by P. Bunyard and E. Goldsmith, Wadebridge Ecological Centre, 1988.

8. AZ ÖKOLÓGIAI BÖLCSELET GYÖKEREI – VALLÁSOK, GONDOLKODÓK

Asóka. The Edicts of ed. and translated by N. A. Nikam and R. McKeon, Midway, University of Chicago Press, 1959.

Baktay Ervin: *Szanátana Dharma – Az örök törvény*. Budapest, Révai. *Buddha, Dharma, Sangha – A megvilágosodott élete, tana és közössége*. Összeállította Hetényi Ernő. Budapest, 1983, Buddhista Misszió. *Buddha beszédei*. Válogatta, fordította Vekerdi József. Budapest, 1989, Helikon.

Bulányi György: *Erény-e az engedelmesség?* Luzern, 1989, Egyházforum könyvei 3.

Fromm, Erich: *To Have Or To Be?* Bantam, Toronto, 1976*

Endreffy Zoltán: *Korunk ökológiai válsága, I és II*. Vigília, 1987, 52:7:491 és 52:8:586.

Endreffy Zoltán: *Dominius terrae: uralom vagy gondoskodás?* Vigília, 1994, 59:9:681.

Gandhi, Móhandász Karamcsand: *Önéletrajz*. Budapest, 1967, Európa.

Giarini, Orio: *Dialogue on Wealth and Welfare. A Report to the Club of Rome*. Pergamon, Oxford, 1980).

Glaserapp, Helmut von: *Az öt világvallás*. Budapest, 1977, Gondolat.

György Lajos: *Értékeink és életünk minőségi mutatói*. Forrás, 1987, 19:1:27.

György Lajos: *Assisi-konferencia. (A hit szerepe a földi lét fenntartásában.)* Igen, I/6-7, 1989. július 5., 12–15. p.

Hamvas Béla: *Az öt géniusz*. A száz könyv. Az Európai Protestáns Szabadegyetem (Bern) kiadása, 1985.

Harsányi Pál Ottó OFM: *Új ég, új föld felé?* Róma, 1995, Erkölcssteológiai füzetek 4.

Hawrylyshyn, Bohdan: *Road Maps to the Future. A Report to the Club of Rome*. Pergamon, Oxford, 1980.

Hayward, J. W.: *Shifting Worlds, Changing Minds – Where the Science and Buddhism Meet*. New Science, Library Sambhala Boston & London, 1987.

Humphreys, Ch.: *Buddhism*. Penguin Books, 1851.

(II.) János Pál pápa *Sollicitudo Rei Socialis kezdetű enciklikája*. Budapest, 1988, Szent István Társulat.

Schumacher, Ernst F.: *A kicsi szép*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1991.

Sessions, George, editor: *Deep Ecology for the 21st Century – Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Shambala, Boston and London, 1995. 488. pp.

Sivaraksa, Sulak: *Making Buddhism Radical*. Donald Rothberg beszélgetése S. Sivaraksával. Turning Wheel Magazine, Summer 1994. (A Buddhista Béke Szövetség engedélyével). Gaia Sajtószemle, 329: 4016, 1998. június 5.

Stutley, Margaret and James: *A Dictionary of Hinduism*. Routledge & Kegan Paul, London, 1977.

Thoreau, Henry David: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Budapest, 1990, Európa.

Tree of Life – Buddhism and Protection of Nature. ed. by Shann Davies, Geneva, 1987.

Victor András: *A keresztyének felelőssége a globális gondokért*. „Érted Vagyok”, V/2., 1994. április, 29. p.

White, Lynn: *The Historical Roots of our Ecological Crisis*. Science, 1967, 155:1200-1207,

Wolf, Hanna: *A megbetegítő istenkép – avagy mi köze a dogmatikának a valósághoz?* „Érted Vagyok”, VIII/3., 1997a, június, 7. p.

Wolf, Hanna: *Az egyetemes Jézus – Jézus alakja indiai szemmel*. Budapest, 1997b, Elpídiá Kiadó.

9. MÉLY ÖKOLÓGIA ÉS ÖKOFILOZÓFIA – NAESS ÉS SKOLIMOWSKI

- Bookchin, Murray: *The Ecology of Freedom – The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Chesire Books, Palo Alto, California, 1982.
- Fox, Warwick: „Deep Ecology”: *A New Philosophy for our Time?* *The Ecologist*, 14:5/6, 1984, pp. 194-200.
- Grandpierre Attila – előadás. Titokfejtők Klubja, 1998.
- Lányi András: *Ez a folyó része a lényemnek*. Ökotáj, 1999, 20–21. p.
- Myers, Norman: *A sülyedő bárka*. Natura, (1979), 1982.
- Naess, Arne: *Identification as a Source of Deep Ecology – Deep Ecology*. ed. M. Tobias, San Diego: Avant Books, 1985.
- Naess, Arne: *Deep Ecology and Ultimate Premises*. *The Ecologist*, 18/4-5, 1988. p. 128-131.
- Rowe, J. Stan: *Reductionism to Holism in Ecology and Deep Ecology*. *The Ecologist*, 27/4, July/August 1997, p. 147.
- Sessions, George: *Shallow and Deep Ecology?* A Review of the Philosophical Literature, in Schultz and Hughes, ed. *Ecological Consciousness*, Washington, University press of America, 1981.
- Sessions, George, editor: *Deep Ecology for the 21st Century – Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Shambala, Boston and London, 1995, pp. 488.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Philosophy*. Marion Boyars, New York, 1981.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Theology – Toward a religion of Our Times*. Eco-Philosophy Publications, No. 2. Vasanta Press, The Theosophical Society, Adyar, Madras, India, 1985.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Philosophy and Deep Ecology*. *The Ecologist*, 18:4/5, pp. 124–127, 1988.
- Skolimowski, Henryk: *Ecology, Education and the Real World*. Előadás, elhangzott az Education in Europe: The Challenge of 1992 című konferencián Budapesten, 1989. október 20-24.
- Skolimowski, Henryk: *Ecological Consciousness as the Next Stage of Evolution*. Előadás 1989 májusában, megjelent a Teilhard Review: J. of Cosmic Convergence című lapban.
- Skolimowski, Henryk: *Eco-Ethics and World Ethics*. New Delhi, International Centre for Eco-Phylosophy. s. a. (cca. 1997.)
- Skolimowski, Henryk: *The Worlds of Eco-Mandalas*. New Delhi, International Centre for Eco-Phylosophy. s. a. (cca. 1997.)

Thiele, Leslie Paul: *Természet és szabadság – a mély ökológia és a társadalomökológia bírálata Heidegger alapján*. Liget, 1996/10, 8. p.

10. KÖRNYEZET- ÉS/VAGY TERMÉSZETVÉDELEM? – A MOZGALOMRÓL

- Bulányi György: *Amerikában járva*. Úti beszámoló. „Érted Vagyok”, III/3, 1992. június, 7. p.
- Carson, Rachel: *Silent Spring*. Penguin Books, 1962–1965. (Magyarul megjelent: Carson, R.: *Néma tavasz*. Budapest 1997, Katalizátor Kiadó.)
- Foster, Thomas W.: *The Taoists and the Amish: Kindred Expressions of Eco-Anarchism*. *The Ecologist*, 17:1:9-14, 1987.
- Goudie, Andrew: *The Human Impact – Man’s Role in Environmental Change*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 1982. (A fejezetben szereplő több név forrása ez a könyv.)
- György Lajos: *A rész és az egész védelme: természetvédelem = környezetvédelem*. Élet és Tudomány, 1996. július 5.
- Scarce, Rik: *Eco-Warriors – Understanding the Environmental Movement*. The Noble Press, Inc., Chicago, 1990.
- Simonyi Gyula: *A Brudershofról zöld szemmel*. „Érted Vagyok”, IV/3, 1993. június, 28. p.
- Tacitus összes művei*. II. kötet, Évkönyvek, Első könyv, (79), 61. p.
- Taylor, Bron: *The Religion and Politics of EarthFirst!* *The Ecologist*, 21:6:258-266, 1991. XI–XII.

11. A ZÖLD MOZGALOM ÉS A POLITIKA

- Baden, J, ed: *Environmental Gore: A constructive response to Earth in the balance*. Pacific Res. Inst. Ismerteti J. Morris: The truth in the balance Nature, 375(6527)
- Beckerman W.: *Small is stupid*. Duckworth, 1995. Ismerteti J. Maddox: Sustainable development unsustainable. Nature, 374(6520), 305. 1995. március 23., Gaia Sajtószemle, 281. p.
- Csontos György: *A Zöldek*. Budapest, 1982, Kossuth, 102–104. p.
- Degenhardt, Franz Josef: *Üszkös terep*. Budapest, 1975, 1977, Európa.
- Kiszely Károly: *Zöld meditációk*. 1985, ABC Alternatív Kiadó.

Macdonald, Lisa, in: Gaia Sajtószemle 316, 1997. szeptember 5.
 Moldova György: *Magyarország szennybemenetele*. Budapest
 Roszak, Theodore: *The Voice of the Earth*. Simon and Schuster, New
 York, 1992. (Ismerteti György Lajos a Harmadik Part 17. számában)
 Sarkar, Saral: *A Third World View of the West German Green Movement*.
 The Ecologist, 20, 4, July/August, p. 147. 1990.
 Schumacher, Ernst F.: *A kicsi szép*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi
 Könyvkiadó.
 Skolimowski, Henryk: *The 21st Century – The Age of Ecology?* Dialogue
 and Universalism No. 8-9/1966.
 Stauber, J. C. and Sheldon Rampton: „*Democracy For Hire*” – *Public Re-
 lations and Environmental Movements*. The Ecologist, 25:5, Sept/Oct
 1995.
 Szabó Máté: *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Bp., 1985, Gondolat.

12. A HAZAI MOZGALOMRÓL

Környezetvédelmi mozgalmi időrend. Környezetvédelmi lexikon, II. kö-
 tet, Függelék, 460-464. oldal. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.
Magyarországi környezetvédelmi mozgalmak. Környezetvédelmi lexikon,
 II. kötet, p. 50-53, Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.
 György Lajos: *Álmaim zöld mozgalma*. Pesti Hírlap, 1992. március 3.
 György Lajos: *Milyen a zöld út – avagy miként menthető meg (talán) a vi-
 lág?* (TeVédd), Élet és Tudomány, XLVIII:25:794, 1993. június 18.
 György Lajos: *Jobbra, balra, vagy előre?* „Érted Vagyok”, V/2, 1994. áp-
 rilis, 10. p.
 György Lajos: *Zöldek, vereség után (Hogyan tovább?)* (TeVédd!), Élet és
 Tudomány, XLIX, 25:795, 1994. június 24.
 György Lajos: *Ki van elől?* Liget, 1994/12, 51. p.
 Hollós László: *Ökoelit*. Ökotáj, 1996/12–13.
 Lányi András: *Miért ne alapítsunk zöld pártot?* Gaia Sajtószemle,
 136:1659, 1989. július 29.

13. JÖVŐKÉP – MI IS AZ A HARMADIK ÚT?

Chomsky, Noam: *What Uncle Sam Really Wants*. Odonian Press, Ber-
 keley, California, 1993, p. 69.

cz: *Fölsorolni sem lehet...* Vigília, 1988/11/801.
 cz: *Hogy gazdasági helyzet van...* Vigília, 1989/2/81.
 Czakó Gábor: *Igazság gazság*. Vigília, 1989/11/864.
 Czakó Gábor: *Mi a helyzet – Gazdaságkor titkai*. (Fölösleges nép-e a
 magyar? 120. oldal.) Igen Katolikus Kulturális Egyesület, 1995.
 (az) *Egyházak Világtanácsának levele a Sokoldalú Beruházási Egyezmény-
 ről*, Gaia Sajtószemle, 327:3990, 1998. április 24.
 Feiler József: *Multilaterális beruházási megállapodás*. ÖKO, 1997. VIII/3-
 4., 95. p.
 Galbraith, J. K.: „*Why the Right is Wrong?*” The Guardian, January 26,
 1990.
 György Lajos: *Hová lettél, harmadik út?* Magyar Szemle, III/12. 1994.
 december, 1245–1250. p.
 György Lajos: *Sokszínű zöldek avagy a teljesség felé*. Igen, VII/15.-16.
 1995. augusztus 18.
 György Lajos: *Kényszerpályán, kiszolgáltatottan – Gondolkodhatunk-e egy
 harmadik útban?* Magyar Nemzet, 1995. december 7. 9. p.
 György Lajos: *Nemzetek feletti vállalatok a nemzetek ellen – Mi a MAI?*
 Igen, 1998. május, 28. p.
 Kiss Károly: *A fenntarthatóság értelmezése a magyar gazdaságra*. Magyar
 Tudomány, 1994/4/464.
 Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Modern Könyvtár, Budapest, 1986,
 Európa Kiadó, 96. p.
*Rabár Ferenc hozzászólása a Balaton Group 1992. szeptemberi csopaki
 ülésén*. Balaton Bulletin, 29/21, 1991. október

14. A HARMADIK ÚT BUDDHISTA SZEMMEL

Berry, Wendell: *Conserving Communities*. Resurgence, No. 170–1995
 May-June, p. 6–11. (Gaia sajtószemlében megjelent: 283:3466, 1995.
 augusztus 11.)
 Norberg-Hodge, H.: *A bolygószintű függőségtől a helyi kölcsönös együtt-
 működésig*. Magyar Szemle, 1997a november.
 Norberg-Hodge, H.: *Buddhism in the Global Economy*. Resurgence 181,
 March/April 1997b. (Magyarul megjelent: *Buddhizmus a világméretű
 gazdaságban*. ÖKO, 1998. IX/1-2., 115–121. p.)
 Meadows, Donella: *CSA Farms Can Help our Health, our Land and our*

Farmers. Környész 505, 1998. április 23, (Gaia Sajtószemle, 334:4078, 1998. szeptember 18.)
 Sivaraksa, Sulak: *Making Buddhism Radical.* (Tejük radikálissá a buddhizmust.) Donald Rothberg beszélgetése S. Sivaraksával. *Turning Wheel Magazine*, Summer 1994. (A Buddhista Béke Szövetség engedélyével.) Gaia Sajtószemle, 329:4016, 1998. június 5.
 Schumacher, Ernst F.: *A kicsi szép.* Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
 Sunim, Samu: Gaia Sajtószemle, 141:1735, 1989. okt. 9.

A SZERZŐ NÉHÁNY, AZ EGÉSZ MUNKÁT ÉRINTŐ SAJÁT TANULMÁNYÁNAK ÉS CIKKÉNEK JEGYZÉKE

Gaia. Élet és Tudomány, 39:32:998-999, 1984. aug. 10.
Gaia és a Százszorszép világ. Természet Világa, 116:6:242-244, 1985.
A mesterséges vegyületek lebontásának gondjai. Tudomány, 9/21-23, 1986.
Értékeink és életünk minőségi mutatói. Forrás, 1:27-31, 1987.
Humán ökológia: a felforgató, konzervatív tudomány. Természet Világa, 118:6:231, 1987.
A földanya részei vagyunk. Élet és Tudomány 43:31:966-967, 1988. július 29.
A tudomány taója – Gondolatok a szcientizmusról. Magyar Családi Kalendárium, 1989/11.
A tökéletes világegyetem felé. Liget, 2:112-116, 1988.
Assisi-konferencia. (A hit szerepe a földi lét fenntartásában.) Igen, I/6-7, 1989. július 5., 12. p.
A fenntartható létezés eszmerendzerei. Liget, 4:111, 1989.
Fiatal és érett rendszerek – Vetélkedés és együttélés a természetben és társadalomban. Helyzet, 2/1 (No. 3.), 1990, 4–6. p.
Utak a jövőbe – Van-e más lehetőség? (A tudat „zöldülése”). Biokultúra, 1990/5, 3. p.
Vetélkedés és szimbiózis – Önzetlen génjeink. ÖKO, 1991. II/1, 57–63. p.
Véletlen vagy céltudatos evolúció – Elmélkedés Gaia jövőjéről. Harmadik Part, 10:43, 1992. tavasz.
Álmaim zöld mozgalma. Pesti Hírlap, 1992. március 3., 8. p.
Az ökológiai világfelfogások kialakulása. Info-Társadalomtudomány, 21, 15-21, 1992. július.

Környezetvédelem '92 (TeVédd). Élet és Tudomány, XLVIII, 4:122, 1993. január 22.
Milyenek a zöldek? Élet és Irodalom, 1993. május 21., 2. p.
Milyen a zöld út – avagy miként menthető meg (talán) a világ? (TeVédd) Élet és Tudomány, XLVIII:25:794, 1993. június 18.
Mit jelent materialistának lenni, ha nincs többé anyag? Harmadik Part, 17: 46-51, 1993. tél.
Jobbra, balra, vagy előre? „Érted Vagyok”, V/2, 1994. április, 10. p.
A zöld filozófia alapjai. Ideák, II/1, 6-7, 1994. március 28.
Kik a vallási fanatikusok? Igen, VI/9-10, 1994. május 6., 44. p.
Zöldek, vereség után. (TeVédd!) Élet és Tudomány, XLIX, 25:795, 1994. június 24.
Ki van elől? Liget, 1994/12, 51. p.
Hová lettél, harmadik út? Magyar Szemle, III/12, 1994. december, 1245–1250. p.
Ökofilozófiai iskolák. Magyar Szemle, IV/5, 1995. május.
Buddhizmus és ökológia. Kagylókürt, 1995/19., 10–14. p.
Sokszínű zöldek, avagy a teljesség felé. Igen, VII/15-16., 1995. augusztus 18.
Kényszerpályán, kiszolgáltatottan – Gondolkothatunk-e egy harmadik útban? Magyar Nemzet, 1995. december 7., 9. p.
A rész és az egész: természetvédelem=környezetvédelem. Élet és Tudomány, LI. 27. 1996. július 5., 851. p.
Humán ökológia – tudomány vagy erkölcsstan. Magyar Szemle, IV/10., 1996. október, 983–987. p.
S népek hazája, nagyvilág, hozzád hiába kiált... Néhány gondolat a nemzetiségi autonómiáról. Új Magyarország, 1996. december 16., 9. p.
A jót választanod kell. Válogatott írások. Budapest, 1996, Föld Napja Alapítvány.
Környezetvédelem: politika és tudatváltás. Új Magyarország, 1997. május 23, 9. p.
Szuperszervezetek – Gaia él: Földanya újjászületett. Élet és Tudomány, LII 45., 1997. november 7., 1426. p.
„Magyar utópiák” – Egy nem létező párt programja. Napi Magyarország, 1998. március.
Ökológiai tudatosságunk. (Új tan: ököpszichológia). „Érted Vagyok”, IX/1., 30, 1998. február.
Hírközlés vagy agymosás? Napi Magyarország, 1998. március 28., 13. p.

- Felforgató konzervativizmus.* Napi Magyarország, 1998. április 18., 16. p.
- Nemzetek feletti vállalatok a nemzetek ellen – Mi a MAI?* Igen, 1998. május, 28. p.
- A zöld mozgalom – Létrejöttének oka, szellemi gyökerei és céljai.* Napi Magyarország, 1998. június 20.
- A vallások ökológiai üzenetéről.* „Érted vagyok”, IX. évf. 4. szám, 1998. augusztus, 29–31. p.
- Merre tovább, harmadik bolygó? – Lépjünk saját utunkra.* Magyar Nemzet, 1999. június 2., 8. p.
- Világállam, nemzetek és közösségek – A „harmadik út” esélye.* Magyar Nemzet, 1999. október 13., 7. p.